

Burgerschapsonderwijs op maat: het ontwikkelen van een passend ontwerp voor SCHOOL

Samenvatting

In 2021 heeft de Inspectie van het Onderwijs (z.d.) de bevordering van actief burgerschap en sociale cohesie in het onderwijs verplicht gesteld. Het doel van burgerschapsonderwijs is om kinderen te helpen een actieve rol in de maatschappij te vervullen en respect te tonen voor de rechten van henzelf en anderen (Onderwijsinspectie, 2022a; Bron, 2006; Kokx, 2019). Het onderzoek in dit artikel richt zich op het vormgeven van burgerschapsonderwijs in de middenbouw van speciaal basisonderwijs NAAM SCHOOL. Voorafgaand aan het ontwerp heeft er een vooronderzoek plaatsgevonden, bestaande uit een analyse van de schoolgids, een interview en een vragenlijst. Uit het vooronderzoek blijkt dat NAAM SCHOOL waarde hecht aan kritisch denken, zelf oplossingen bedenken, acceptatie van meningsverschillen en het leren kennen van andere culturen binnen het burgerschapsonderwijs. Uit het interview blijkt dat het onderwerp democratische rechtsstaat de hoogste prioriteit heeft. Op basis van de ontwerpeisen is er een leskist ontwikkeld. De leskist is geëvalueerd met behulp van een focusgroep en vervolgens aangepast om nog beter aan te sluiten bij de visie van NAAM SCHOOL. Concluderend biedt de leskist kinderen een effectieve en integrale manier om hun burgerschapscompetenties te ontwikkelen, waardoor ze beter worden voorbereid op hun rol in de samenleving. NAAM SCHOOL wordt geadviseerd om de leskist uit te breiden voor alle leerjaren en zich daarnaast te verdiepen in de bouwstenen van burgerschapsonderwijs aan de hand van het artikel “Toelichting burgerschap” (Curriculum.nu, 2019). Tot slot wordt NAAM SCHOOL geadviseerd meerdere lessenseries en/of leskisten te ontwikkelen voor verschillende bouwstenen.

Aanleiding

In 2021 heeft de Inspectie van het Onderwijs (z.d.) het wettelijk verplicht om actief burgerschap en sociale cohesie te bevorderen binnen het onderwijs. Door scholen te verplichten om actief burgerschap en sociale cohesie te bevorderen worden kinderen bewust van hun rol als burger (Onderwijsinspectie, 2022a). Het bevorderen van sociale cohesie draagt bij aan een gevoel van verbondenheid. Door kinderen kennis bij te brengen over culturele verschillen en overeenkomsten, ontwikkelen zij respect voor de verschillen. Hierdoor leren de kinderen op een vreedzame manier leven in een diverse samenleving (De Brouwer et al., 2022). Daarnaast draagt burgerschapsonderwijs bij aan de kennis over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat waarin we leven en het

ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die daarvoor nodig zijn (Onderwijsinspectie, 2022a).

Dat burgerschapsonderwijs aandacht moet krijgen binnen het onderwijs is niet nieuw. Sinds 2006 zijn scholen wettelijk verplicht om burgerschapsonderwijs te geven (Bron, 2006). De precieze betekenis hiervan bleek voor veel scholen onduidelijk. Daarom is er, op advies van de Inspectie van het Onderwijs, een verduidelijking gekomen op de burgerschapsopdracht. De nieuwe wet toont aan dat het burgerschapsonderwijs zich moet focussen op vier onderdelen (De Brouwer et al., 2022). Het is van belang dat kinderen respect ontwikkelen voor en kennis van de fundamentele waarden van de democratische rechtsstaat (Onderwijsinspectie, 2022a). Ten tweede moeten er sociale en maatschappelijke competenties worden aangeleerd, waardoor het kind deel uit kan maken van en bijdraagt aan de pluriforme, democratische samenleving (De Brouwer et al., 2022). Het derde onderdeel omvat het bijbrengen van kennis en respect voor verschillen in de samenleving, met als hoofdwaarde dat iedereen recht heeft op een gelijkwaardige behandeling. Tot slot is het de verantwoordelijkheid van de school om een stimulerende omgeving te creëren waar de zojuist genoemde punten actief geoefend kunnen worden (Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2021).

Turkenburg (2005) geeft aan dat scholen in toenemende mate door de overheid en de samenleving worden benaderd met maatschappelijke vragen en problemen. Als gevolg krijgen scholen meer verantwoordelijkheid en tevens de vrijheid om invulling te geven aan maatschappelijke problemen, betreffende burgerschap. Voorheen lag deze verantwoordelijkheid vooral bij ouders, de gemeenten en eventueel de kerk of geloofsgemeenschap. Een voorbeeld hiervan is dat scholen worden geacht meer aandacht te besteden aan normen en waarden en het bevorderen van integratie (Turkenburg, 2005). Peschar et al. (2010) geven aan dat er een grote toename van diversiteit is doordat globalisering en migratie zijn toegenomen. In Nederland leven verschillende culturen samen met daarbij ook verschillende normen en waarden (Peschar et al., 2010). De grens van de taakverdeling tussen ouders/verzorgers en leerkrachten is lastig vast te stellen (Turkenburg, 2005). Scholen hebben een belangrijke rol bij het bijbrengen van normen en waarden aan kinderen. Hoewel de opvoeding een taak is van de ouders en verzorgers, dragen scholen ook verantwoordelijkheid op dit gebied (Turkenburg, 2005).

De Inspectie van het Onderwijs (2022b) heeft een onderzoek uitgevoerd dat het onderwijs in burgerschapsvorming op scholen in kaart brengt. Het onderzoek is een representatieve steekproef van 94 basisscholen. De Onderwijsinspectie (2022b) toont met het onderzoek aan dat twee derde

van de leerkrachten en schoolleiders vinden dat het burgerschapsonderwijs binnen hun school verder ontwikkeld moet worden. Het onderzoek van de Onderwijsinspectie (2022b) bevestigt dat de nieuwe wet de verplichtingen verduidelijkt, maar benadrukt ook de noodzaak van aanvullende maatregelen.

Op NAAM SCHOOL, te Deventer, een school voor speciaal basisonderwijs, wordt een onderzoek uitgevoerd met betrekking tot burgerschap. De leerlingen zijn afkomstig uit Deventer, voornamelijk uit de wijken Borgele, Colmschate en de Rivierenwijk. De naam NAAM SCHOOL is Grieks voor alles stroomt, alles is in ontwikkeling (NAAM SCHOOL, 2022). Dit sluit aan bij de visie van de school. De school is voor kinderen waar de ontwikkeling niet vanzelf gaat of voor wie leren lastig is. NAAM SCHOOL biedt kleine klassen en extra ondersteuning met behulp van onderwijsassistenten en leerkrachtondersteuners. NAAM SCHOOL (2022) staat voor veiligheid, uitdaging en inspiratie en staat daarnaast ook voor een gelijkwaardige relatie, waar iedereen serieus wordt genomen. De kinderen ontwikkelen zich elke dag en zijn op weg naar een volgende stap. In de schoolgids komt de term actief burgerschap naar voren. Dit licht NAAM SCHOOL als volgt toe: “Wij leren kinderen om iedereen in zijn waarde te laten. Zo helpen wij kinderen opgroeien tot evenwichtige volwassenen die actief meedoen in onze samenleving (Actief burgerschap).” (NAAM SCHOOL, 2022., p.2).

Met als doel om burgerschapsonderwijs te bevorderen binnen NAAM SCHOOL, zal er antwoord worden gegeven op de volgende onderzoeksvraag: “Op welke manier kan NAAM SCHOOL het burgerschapsonderwijs in de middenbouw vormgeven?”

Theoretisch kader

Het begrip burgerschap wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd. Uit diverse definities komt steeds één kern naar voren: burgerschap gaat over de wijze waarop een individu (burger) zich verhoudt tot anderen en deelneemt aan een gemeenschap (Bron, 2006; Nieuwelink et al., 2016; Wilschut & Nieuwelink, 2016; AWP Sociale Kwaliteit et al., 2021). De Onderwijsraad (2003, in Wilschut & Nieuwelink, 2016) hanteert een beknopte definitie waarin burgerschap wordt gezien als “de bereidheid en het vermogen onderdeel uit te maken van een gemeenschap en daaraan bij te dragen” (p. 63). Wilschut en Nieuwelink (2016) geven daarentegen een uitgebreidere definitie van burgerschap. Zij beschrijven burgerschap als het lidmaatschap van een samenleving of gemeenschap, waarbij rechten, plichten en verantwoordelijkheden centraal staan. Nieuwelink et al. (2016) gaat nog een stapje verder en stelt dat burgerschap verwijst naar het maatschappelijk functioneren van de mens. Een recente definitie van burgerschap wordt gegeven door AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021).

Zij omschrijven burgerschap als de manier waarop mensen met elkaar omgaan in de samenleving, de verhouding tussen burgers en de overheid en de manier waarop er wordt omgegaan met verschillen. Het begrip “burgerschap” kan op veel manieren worden begrepen en beschreven. In dit onderzoek wordt de volgende definitie aangehouden wanneer burgerschap wordt genoemd: de manier waarop een individu bijdraagt en deelneemt aan de maatschappij.

De verschillende manieren van denken dragen bij aan een brede en inclusieve benadering van burgerschap in het onderwijs en de maatschappij. Tevens zijn de verschillende manieren van denken cruciaal in een toenemende multiculturele samenleving, waarin het aanleren van normen en waarden binnen democratisch burgerschap essentieel is (Nieuwelink, 2016). Door de toename van globalisering en migratie is de diversiteit binnen de samenleving toegenomen (Peschar et al., 2010). Hierdoor worden kinderen van jongs af aan blootgesteld aan verschillende culturen, normen, waarden en ideeën van anderen (Bron, 2006). Door burgerschap te bevorderen binnen het onderwijs, leren kinderen over verschillende culturen. Daarnaast leren kinderen dat zij niet alleen verantwoordelijk zijn voor hun eigen welbevinden, maar ook voor dat van een ander en voor de maatschappij als geheel (Onderwijsinspectie, 2022a; Bron, 2006).

Het doel van burgerschapsonderwijs is kinderen helpen een actieve rol in te nemen in de maatschappij, waarbij zij de rechten van zichzelf en anderen respecteren (Bron, 2006; Kokx, 2019). Burgerschapsonderwijs is gericht op het ontwikkelen van eigen idealen, normen en waarden binnen de democratische samenleving. Kinderen worden gestimuleerd om eigen opvattingen te ontwikkelen (Alkemade et al., 2020). Kinderen ontwikkelen begrip en respect voor de democratische basiswaarden: vrijheid, gelijkheid en solidariteit (Curriculum, 2019). Met behulp van burgerschapsonderwijs worden kinderen betrokken bij de samenleving. Volgens AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) gaat burgerschap over de wijze waarop mensen samenleven en is burgerschapsonderwijs gericht op competenties die daarvoor nodig zijn. De competenties die kinderen aangereikt krijgen, verschillen per school (AWP Sociale Kwaliteit et al., 2021). Dit hangt van meerdere factoren af: diversiteit, actualiteit en idealen van de school. In de wet staat omschreven dat scholen de vrijheid krijgen om zelf invulling te geven aan het burgerschapsonderwijs (De Brouwer et al., 2022; Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2021). Hierdoor kunnen scholen een passende invulling geven aan burgerschapsonderwijs dat aansluit bij hun idealen, waardoor de competenties per school kunnen verschillen.

Om een passende invulling te geven aan burgerschapsonderwijs hebben AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) handvatten ontwikkeld voor scholen om kwalitatief goed burgerschapsonderwijs te verwezenlijken. Deze handvatten zijn bedoeld om scholen te ondersteunen bij het ontwikkelen en implementeren van hun burgerschapscurriculum. De handvatten zijn omschreven in negen IJkpunten: visie, leerdoelen, onderwijsinhoud, aanpak, schoolklimaat, resultaten, professionalisering, kwaliteitszorg en verbinding. AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) benoemen dat het hebben van een duidelijke visie en concrete leerdoelen een belangrijk onderdeel is van effectief burgerschapsonderwijs. Zij geven aan dat de aanpak van de school moet aansluiten op de visie en leerdoelen. Vervolgens kunnen er passende materialen en methodes gekozen worden. Een ander belangrijk IJkpunt, volgens AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021), is het schoolklimaat. De school moet zorgen voor een veilig klimaat waar de maatschappelijke problemen besproken kunnen worden en waar ruimte is voor verschillen. De Brouwer et al. (2022) onderbouwt dit door te stellen dat kinderen zich hierdoor ontwikkelen tot verantwoordelijke en actieve burgers. AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) benoemen dat het belangrijk is om inzicht te hebben in de resultaten van burgerschapsonderwijs. Dit zouden scholen zorgvuldig moeten bijhouden. Scholen moeten, volgens AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) zorgen voor een kwaliteitscultuur die ondersteunend is aan burgerschapsonderwijs. Daarnaast moeten scholen zorgen dat de randvoorwaarden voor goed burgerschapsonderwijs op orde zijn (Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2021) . Tot slot zouden scholen het burgerschapsonderwijs moeten afstemmen op de maatschappelijke omgeving (De Brouwer et al., 2022). Scholen zouden zich bewust moeten zijn van hun rol in de samenleving en ervoor moeten zorgen dat het burgerschapsonderwijs relevant is voor hun leerlingen en de gemeenschap waarin zij leven (Onderwijsinspectie, 2022a). Door de IJkpunten van AWP Sociale Kwaliteit et al. (2021) te hanteren en na te leven, bieden scholen op effectieve wijze burgerschapsonderwijs en dragen zij bij aan de ontwikkeling van verantwoordelijke en actieve burgers in de samenleving.

Vooronderzoek

Om tot een ontwerp te komen voor het burgerschapsonderwijs op NAAM SCHOOL, is het allereerst van belang om de visie van de school in kaart te brengen. Hiervoor is gebruikgemaakt van verschillende onderzoeksmethoden, namelijk een analyse van de schoolgids, een interview en een vragenlijst. De schoolgids analyse geeft inzicht in wat NAAM SCHOOL tot dusver doet op het gebied van burgerschapsvorming. Het interview met de directrice biedt een breder beeld en maakt haar visie op burgerschap inzichtelijk. De vragenlijst brengt de belangrijkste standpunten over burgerschapsonderwijs van de respondenten in kaart. Op basis van deze verschillende

onderzoeksmethodes, kan de visie van NAAM SCHOOL op burgerschapsonderwijs in kaart worden gebracht.

Het eerste deel van het vooronderzoek betreft de analyse van de schoolgids. In de analyse wordt onderzocht op welke manier NAAM SCHOOL beschrijft hoe zij aandacht besteedt aan burgerschap en burgerschapsonderwijs binnen de school. De schoolgids is beschikbaar via de website van NAAM SCHOOL.

In de schoolgids van NAAM SCHOOL (2022) wordt beschreven dat de schoolkinderen helpt om uit te groeien tot evenwichtige volwassenen die actief participeren in de samenleving. Hierin wordt actief burgerschap omschreven. Als onderdeel van hun inzet voor actief burgerschap, evalueert en reflecteert de school dagelijks op het gedrag van de kinderen.

Het tweede deel van het vooronderzoek betreft een interview met de directrice van NAAM SCHOOL. Het doel van dit interview is om erachter te komen waar de school momenteel staat met betrekking tot burgerschapsonderwijs. Het interview wordt afgenomen op dinsdag 7 maart om 14:30 uur in het kantoor van de directrice. Het interview vindt plaats met de directrice en de intern begeleider van de TiNtaan. De hoofdvraag van het interview luidt: "Stel dat de inspectie langskomt en vraagt: 'Wat doet de school aan burgerschapsvorming?', wat zou dan uw antwoord zijn?" Dit is tevens verwerkt in een interviewleidraad (zie Bijlage A). Het interview wordt auditief opgenomen zodat het op een later moment getranscribeerd kan worden (zie Bijlage B).

In het interview geven de geïnterviewden aan dat NAAM SCHOOL frequent bezig is met burgerschap. Zo blijkt dat NAAM SCHOOL dagelijks bezig is met het bevorderen van respect, geven van positieve feedback en praten over hoe je met elkaar omgaat. De directrice geeft aan nog geen officiële leerlijn op burgerschap ontwikkeld te hebben, dit is wel een wens voor de toekomst. De geïnterviewden vinden het van belang dat de lessen en/of activiteiten rondom burgerschapsonderwijs dicht bij de belevingswereld van het kind staan. De directrice geeft aan dat het onderwerp democratische rechtstaat haar interesse wekt, aangezien zij constateert dat niet alle kinderen bekend zijn met de democratische rechtsstaat waarin zij leven. Door dit onderwerp aan te bieden, leren kinderen wat het betekent om in een democratisch land te leven. De directrice geeft als ontwerpeis aan dat het ontwerp haalbaar moet zijn voor leerkrachten, bijvoorbeeld door het te integreren bij andere schoolvakken.

Het derde deel van het vooronderzoek betreft een vragenlijst die is ontwikkeld door onderzoekers van het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs. Het Lectoraat heeft bij het opstellen van de vragenlijst gebruikgemaakt van literatuur over opvattingen over goed burgerschap en burgerschapsonderwijs (De Brouwer et al., 2022). Het doel van de vragenlijst is om een duidelijk beeld van de visie op burgerschapsonderwijs te krijgen. Hierdoor weet de school welke standpunten omtrent burgerschapsonderwijs zij belangrijk vinden en willen integreren in het onderwijs. De vragenlijst bestaat uit twee onderdelen. Het eerste deel bestaat uit algemene vragen over: het type onderwijs, functie, geslacht, leeftijd, ervaring in jaren en politieke voorkeur. Het tweede deel van de vragenlijst bestaat uit 30 stellingen, bestaande uit twee controversen met betrekking tot burgerschapsonderwijs. De respondenten hebben keuze uit vijf verschillende scores variërend van vooral stelling A tot vooral stelling B (zie Bijlage C). De stellingen zijn verdeeld over acht categorieën: “aangepaste burgers versus kritische burgers” (twee stellingen), “antagonisme versus vreedzaamheid” (vier), “complexe realiteit versus onbezorgd kind” kunnen zijn (vier), “dichtbij versus ver weg” (drie), “divers versus eigen” (drie), “één visie versus meerdere visies” (drie), “maatschappij centraal versus kind centraal” (vijf) en “sociaal versus politiek” (vijf). Een voorbeeld stelling uit de categorie divers versus eigen luidt: “Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen kennis hebben over verschillende culturen” versus “Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen hun eigen cultuur goed leren kennen.”

De vragenlijst wordt uitgezet via Qualtrics en vervolgens via e-mail verstuurd op 7 februari 2023 naar 57 medewerkers van NAAM SCHOOL, bestaande uit leerkrachten, onderwijsassistenten, leerkrachtondersteuners, intern begeleiders en de directrice. De onderzoeksgroep heeft het verzoek gekregen om de vragenlijst binnen twee weken in te vullen. Na de aangegeven tijd was er een responspercentage van 19,30%. De onderzoeksgroep heeft een herinnering gekregen met als gevolg een responspercentage van 59,65%.

Om de data van de vragenlijst te analyseren wordt er gebruikgemaakt van Excel. Via het programma Qualtrics zijn de resultaten omgezet naar Excel. In Excel worden de stellingen per categorie op een rij gezet. Vervolgens wordt per categorie het gemiddelde (M) en de standaarddeviatie (SD) berekend. Wanneer het gemiddelde rond de waarde 3 ligt en de standaarddeviatie groter is dan 0.7, kan er geen duidelijke conclusie worden getrokken voor de desbetreffende categorie. In dat geval wordt er een analyse uitgevoerd op itemniveau waarbij de gemiddelden per vraag worden berekend.

Bij het uitlezen van het eerste deel van de vragenlijst, het algemene onderdeel, is gebleken dat 21 van de 34 respondenten de vragenlijst volledig hebben ingevuld. Dit uit zich in een responspercentage van 36,84%. Uit de analyse van het eerste onderdeel van de vragenlijst blijkt dat de vragenlijst is ingevuld door vrouwen. De participanten hebben een gemiddelde leeftijd van 37 jaar, variërende tussen de 23 en 57 jaar.

In het tweede onderdeel van de vragenlijst komen de stellingen naar voren. De stellingen worden per categorie geanalyseerd. Hierbij is eerst de naam van de categorie vermeld, waarna het gemiddelde en de standaarddeviatie zijn berekend (Tabel 1).

De gegevens in Tabel 1 laten zien dat de resultaten per categorie een gemiddelde score van drie geven. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat de respondenten wisselend antwoorden, waarbij de ene helft meer naar stelling A neigt en de andere helft naar stelling B. Echter laat de standaarddeviatie een te grote afwijking zien om hier conclusies over te trekken. De resultaten geven onvoldoende informatie om conclusies te trekken over de mate waarin de respondenten het eens waren met stelling A of stelling B. Om een beter beeld te krijgen van resultaten worden de categorieën op itemniveau geanalyseerd. De stellingen worden per categorie in een frequentietabel geplaatst. Vervolgens zijn de frequenties per vraag af te lezen, van waarde 1 (vooral stelling A) tot waarde 5 (vooral stelling B), tevens staan hier de gemiddelden per vraag vermeld (Tabel 2 t/m 9).

Tabel 1

Analyse vragenlijst per categorie

Categorie	M	SD
Aangepaste burgers vs. kritische burgers	3.26	1.06
Antagonisme vs. vreedzaamheid	2.92	1.10
Complexe realiteit vs. onbezorgdheid	3.15	1.04
Dichtbij vs. ver weg	2.96	0.77
Divers vs. eigen	2.30	0.97
Eén visie vs. meerdere visies	3.59	1.22
Maatschappij centraal vs. kind centraal	3.50	0.95
Sociaal vs. politiek	2.68	0.96

Uit de frequentietabel van de categorie “aangepaste burgers versus kritische burger” blijkt dat de respondenten het belangrijker vinden dat de kinderen leren om kritisch na te denken dan dat zij emoties en waarden leren stimuleren op het gebied van burgerschap. Uit onderstaande frequentietabel blijkt dat de respondenten uiteenlopende waarde hechten aan de stelling over dat kinderen zichzelf moeten aanpassen aan de verwachtingen van de maatschappij versus dat kinderen zelf de samenleving moeten vormen zoals zij dat willen.

Tabel 2

Frequentietabel: Aangepaste burgers versus kritische burger

Waarde	Leren aanpassen vs. zelf vormen	Emoties en waarden stimuleren vs. kritisch nadenken
1	1	0
2	6	6
3	5	3
4	8	9
5	1	3
M	3.10	3.43

Uit de frequentietabel van de categorie “antagonisme versus vreedzaamheid” blijkt dat de respondenten het belangrijker vinden dat de meningsverschillen worden geaccepteerd in plaats van worden vermeden. Daarnaast valt het op dat de respondenten er eerder voor kiezen om conflicten te vermijden dan uit te lokken op het gebied van burgerschapsonderwijs.

Tabel 3

Frequentietabel: Antagonisme versus vreedzaamheid

Waarde	Conflict waarde vs. conflict vermijden	Meningsverschillen accepteren vs. vermijden	Denken uitdagen vs. conflict vermijden	Conflicten uitlokken vs. conflicten vermijden
1	2	10	2	0
2	5	7	4	4
3	5	1	6	5
4	6	3	8	8
5	3	0	1	4
M	3.14	1.86	3.10	3.57

Uit frequentietabel van de categorie “complexe realiteit versus onbezorgdheid” blijkt dat een klein merendeel van de respondenten de complexe realiteit belangrijker vindt dan de onbezorgdheid op het gebied van burgerschapsonderwijs. Uit de antwoorden van de respondenten blijkt dat zowel de complexe realiteit als onbezorgdheid als belangrijk worden beschouwd op het gebied van burgerschapsonderwijs.

Tabel 4

Frequentietabel: Complexe realiteit versus onbezorgdheid

Waarde	Bezorgd vs. onbezorgd	Complexe problemen vs. simpeler maken	Complex vs. hoop	Realistisch beeld vs. beschermen
1	1	1	3	2
2	3	3	4	4
3	8	7	6	5
4	8	8	8	9
5	1	2	0	1
M	3.24	3.33	2.90	3.14

Uit de frequentietabel van de categorie “dichtbij versus ver weg” blijkt dat de respondenten het belangrijk vinden dat burgerschapsonderwijs moet gaan over problemen waar zij directe invloed op hebben. De frequentietabel laat zien dat de respondenten het belangrijk vinden dat nationale en internationale context en perspectieven even belangrijk worden gevonden bij de focus op burgerschap. Daarnaast laat de tabel zien dat de respondenten meer neigen naar cohesie binnen de samenleving dan cohesie binnen de gemeenschap.

Tabel 5

Frequentietabel: Dichtbij versus ver weg

Waarde	Directe invloed vs. indirecte invloed	Lokale en nationale context vs. Europese en wereldwijde context	Lokaal en nationaal perspectief vs. Europees en wereldwijd perspectief	Cohesie binnen de gemeenschap vs. cohesie binnen de samenleving
1	4	0	0	0
2	8	8	6	1
3	9	10	10	6
4	0	3	5	8
5	0	0	0	6
M	2.24	2.76	2.95	3.90

Uit de frequentietabel van de categorie “divers versus eigen” blijkt dat het grootste deel van de respondenten neigt naar divers. De respondenten zien vooral belang bij burgerschapsonderwijs in het leren kennen van andere culturen. De respondenten geven aan dat zij, op het gebied van burgerschapsonderwijs, het verkrijgen van kennis over andere culturen belangrijker vinden dan het verkrijgen van kennis over de eigen cultuur.

Tabel 6

Frequentietabel: Divers versus eigen

Waarde	Algemeen belang vs. belang van de gemeenschap	Kennis verschillende culturen vs. kennis eigen cultuur	Contact met andere culturen vs. contact met eigen cultuur
1	7	5	3
2	4	9	8
3	7	5	8
4	3	2	2
5	0	0	0
M	2.29	2.19	2.34

Uit de frequentietabel van de categorie “één visie versus meerdere visies” blijkt dat de respondenten het belangrijker vinden dat het behalen van de burgerschapsdoelen wordt gezien als een gezamenlijk maatschappelijke rol in plaats van de rol van de school. Daarnaast vindt een meerderheid van de respondenten het belangrijker dat de kinderen zelf bepalen wat voor burger zij willen zijn.

Tabel 7

Frequentietabel: Eén visie versus meerdere visies

Waarde	School hoofdverantwoordelijk vs. gezamenlijke verantwoordelijkheid	Eén visie vs. diversiteit aan ideeën	Maatschappij bepaalt burger vs. kind bepaalt
1	0	1	1
2	2	8	3
3	6	4	6
4	4	3	3
5	9	5	8
M	3.95	3.14	3.67

Uit de frequentietabel van de categorie “maatschappij centraal versus kind centraal” blijkt dat respondenten het belangrijk vinden dat burgerschapsonderwijs ervoor zorgt dat kinderen

maatschappelijk betrokken zijn. Er is echter verdeeldheid onder de respondenten over de mate van betrokkenheid bij maatschappelijke problemen. De helft van de respondenten geeft aan dat kinderen moeten helpen, terwijl de andere helft van mening is dat kinderen dat zelf mogen beslissen. Een meerderheid van de respondenten vindt het van belang dat kinderen bij burgerschapsonderwijs leren om kritisch na te denken over oplossingen voor maatschappelijke problemen. Hierbij vinden de respondenten het belangrijker dat kinderen zelf mogen beslissen of en hoe zij actie willen ondernemen op het gebied van burgerschap in plaats van het hebben van voorgeschreven richtlijnen.

Tabel 8

Frequentietabel: Maatschappij centraal versus kind centraal

Waarde	Burgerschapsonderwijs kind betrokken vs. kind zelf betrokken	Helpen bij oplossen vs. zelf bepalen	Belangrijk voor de maatschappij vs. belangrijk voor het kind	Focus op meedoen vs. focus op nadenken	Belang voor de maatschappij vs. belang voor het kind
1	8	1	1	0	1
2	10	5	4	1	2
3	2	9	5	4	6
4	1	5	8	7	10
5	0	1	3	9	2
M	1.81	3.00	3.38	4.14	3.38

Uit de frequentietabel van de categorie “sociaal versus politiek” valt op dat de respondenten het belangrijk vinden dat kinderen omgangsvormen leren over hoe met elkaar om te gaan. Politieke betrokkenheid wordt hierbij minder belangrijk gevonden.

Tabel 9*Frequentietabel: Sociaal versus politiek*

Waarde	Persoonlijke duurzame keuzes vs. maatschappelijke keuzes	Leren omgaan met anderen vs. afspraken en regels leren	Goed omgaan met elkaar vs. politieke vraagstukken	Ouders/verzorgende positieve invloed vs. risico	Problemen binnen belevingswereld vs. buiten
1	0	3	7	2	2
2	5	5	10	6	7
3	7	8	3	8	9
4	8	5	1	4	1
5	1	0	0	1	2
M	3.24	2.71	1.90	2.81	2.71

Conclusie vooronderzoek

De schoolgids beschrijft dat NAAM SCHOOL (2022) actief burgerschap bevordert door middel van dagelijkse evaluaties en reflecties op het gedrag van kinderen. De manier waarop dit gebeurt staat echter niet omschreven in de schoolgids. Het interview bevestigt deze bevindingen doordat de directrice aangeeft dat NAAM SCHOOL aandacht besteedt aan burgerschap, maar dat zij geen beleidsplan of leerlijn hebben over burgerschapsonderwijs. De school heeft wensen om een leerlijn te implementeren. De school wil burgerschapsonderwijs graag integreren bij andere vakken, waardoor het niet als los vak aangeboden hoeft te worden. Om te kiezen voor integratie wordt het voor de leerkrachten eenvoudiger om burgerschapsonderwijs in te zetten. De geïnterviewden geven aan dat het burgerschapsonderwijs zo dicht mogelijk bij het kind moet blijven, zodat het aansluit bij de belevingswereld. Het interview heeft aangetoond dat het onderwerp democratische rechtsstaat interesse heeft gewekt voor verdere uitwerking. De directrice onderbouwt dit door te stellen dat een groot aantal kinderen niet bekend is met de democratische rechtsstaat waar zij in leven.

Uit de analyse blijkt dat de respondenten het belangrijk vinden dat kinderen bij burgerschapsonderwijs kritisch leren denken, zelf oplossingen bedenken, meningsverschillen accepteren en andere culturen leren kennen. Tevens zien de respondenten diversiteit, maatschappelijke betrokkenheid en sociale omgangsvormen als belangrijke aspecten, terwijl

politieke betrokkenheid minder prioriteit heeft. Verder vinden de respondenten het belangrijk dat de focus op burgerschapsonderwijs zowel nationaal als wereldwijd ligt. Daarnaast is het voor de respondenten van belang dat het behalen van de burgerschapsdoelen wordt gezien als een gezamenlijk maatschappelijke rol, en dat het niet enkel de rol van de school is.

Ontwerp

Om een ontwerp te ontwikkelen dat aansluit bij NAAM SCHOOL, is het van belang om rekening te houden met de resultaten van het vooronderzoek. De respondenten vinden het belangrijk om de volgende onderdelen terug te zien in het ontwerp, met betrekking tot burgerschap: kritisch (na)denken, oplossingsgericht denken en kennis maken met andere culturen. Daarnaast is gebleken dat de leerkrachten het belangrijk vinden dat de kinderen maatschappelijk betrokken zijn. De respondenten willen graag een brede focus op burgerschap, zowel op nationaal als internationaal gebied. NAAM SCHOOL wenst dat het onderwerp democratische rechtsstaat wordt uitgewerkt voor het ontwerp. Bij het vormgeven van het ontwerp wordt rekening gehouden met de onderzoekscontext.

Het ontwerp wordt gemaakt voor de middenbouw van NAAM SCHOOL, groep 3/4/5. De kinderen stromen binnen van verschillende basisscholen en verschillende leerjaren. Het intelligentieniveau van de kinderen ligt uiteen. Er zijn klassen gericht op praktijkniveau, maar er zijn ook klassen voor kinderen met een hoog intelligentieniveau. De instructies, en voor een groot deel ook de verwerking, worden klassikaal aangeboden op NAAM SCHOOL. Bij het maken van het ontwerp wordt hier rekening mee gehouden door het ontwerp zo vorm te geven dat de leerkracht de instructies geeft. De kinderen hebben diverse pedagogische ondersteuningsbehoeften. Dit kan de groepsleerkracht het best in kaart brengen. NAAM SCHOOL vindt het belangrijk dat de leerkrachten de vrijheid hebben om de lessen zelf in te plannen. De voorkeur wordt gegeven voor integratie in andere vakgebieden. Om ervoor te zorgen dat de leerkrachten weinig tot geen voorbereidingstijd nodig hebben, worden alle benodigde materialen direct aangeleverd bij het ontwerp.

Nadat de onderzoekscontext in kaart is gebracht, kan er gekeken worden naar het thema van het ontwerp. NAAM SCHOOL wil de kinderen mee geven hoe een democratische rechtsstaat eruitziet en hoe het werkt. Daarnaast is de wens om verschillen en overeenkomsten te laten zien van andere landen, zowel binnen als buiten Europa. Hier sluiten drie bouwstenen bij aan: vrijheid en gelijkheid, macht en inspraak en democratische cultuur (SLO, 2021). De bouwsteen, vrijheid en gelijkheid is terug te vinden in de leskist doordat de betekenis van democratie wordt uitgelegd (SLO, 2021). De

bouwsteen, macht en inspraak is in het ontwerp verweven doordat de kinderen leren dat er mensen benoemd of gekozen zijn die gezag hebben. Tot slot is de bouwsteen democratische cultuur te zien doordat de kinderen leren dat er verschillende meningen zijn en dat dit niet direct tot een conflict hoeft te leiden (SLO, 2021).

Om de verschillende ontwerpeisen in één ontwerp toe te passen, is er gekozen voor een leskist. De leskist bestaat uit vier leskaarten en attributen om het thema visueel te maken. Leskaart 1 en 3 zijn in te zetten bij wereldoriëntatie, omdat de leskaarten gaan over wat democratie inhoudt en wat de verschillen en overeenkomsten zijn met andere landen. Leskaart 2 en 4 zijn in te zetten bij taal, omdat de kinderen leren om hun keuzes te beargumenteren. In de vier leskaarten zit een doorlopende leerlijn. In de eerste leskaart wordt het begrip democratie uitgelegd met behulp van voorbeelden en een oefening, hierbij ligt de focus op burgerschap binnen Nederland (nationaal) en krijgen de kinderen een deel van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat uitgelegd. In de tweede leskaart leren de kinderen om kritisch na te denken door eigen keuzes te maken en deze te redeneren. In de derde leskaart leren de kinderen de rechtsstaat dictatuur kennen (internationaal). Hierbij komen de verschillen en overeenkomsten van andere culturen aan bod en ligt de focus op burgerschap zowel nationaal als internationaal. Tot slot, in leskaart 4, passen de kinderen het geleerde toe door kritisch na te denken en zelf te gaan stemmen. In de leskist zijn de volgende attributen aanwezig: vier leskaarten, pictogrammen, poster over democratie, (lege) stellingen, voorleesverhaal over dictatuur, campagne blad, kopie blad stemmen, touw, rood potlood en een voorzittershamer (zie Bijlage D). Van de leerkrachten wordt verwacht dat zij de leskaarten doornemen voordat ze deze in de praktijk toepassen. Op deze manier kunnen de leerkrachten beoordelen of er naast de informatie op de leskaarten nog aanvullende kennis nodig is.

Evaluatie ontwerp

Het ontwerp van de leskist wordt geëvalueerd met behulp van een focusgroep. Op 7 april 2023 is er een uitnodiging per e-mail verzonden naar vijf leerkrachten van de middenbouw en de directrice, om deel te nemen aan de focusgroep. In verband met de doelgroep van de leskist, zijn zowel de leerkrachten van de middenbouw als de directrice uitgenodigd om deel te nemen aan de focusgroep. De focusgroep vindt plaats op 14 april 2023 om 15:00 uur in het klaslokaal van de onderzoeker. Van de zes uitgenodigde personen hebben vier leerkrachten en de directrice gereageerd dat ze deel willen nemen aan de focusgroep.

Het doel van de focusgroep is om te achterhalen of het ontwerp aansluit bij de visie van NAAM SCHOOL. Ter voorbereiding is er een interviewleidraad opgesteld (zie Bijlage E). Tijdens de focusgroep krijgen de deelnemers informatie over de term burgerschap en burgerschapsonderwijs (zie Bijlage F). Vervolgens worden de ontwerpeisen toegelicht die zijn afgeleid uit het interview en de vragenlijst. Daarna wordt het ontwerp zelf nader toegelicht. Aan het einde van de presentatie zal de focusgroep vragen beantwoorden met behulp van een gestructureerde vragenronde. De hoofdvraag die centraal staat is: "Sluit het ontwerp aan bij de visie van NAAM SCHOOL?" De presentatie en de vragenronde worden auditief opgenomen. Na afloop wordt de opname getranscribeerd (zie Bijlage G).

Uit de vragenronde blijkt dat het ontwerp aansluit bij de visie van NAAM SCHOOL. De focusgroep vindt het ontwerp aantrekkelijk en eenvoudig in gebruik, omdat de lesdoelen en benodigdheden in één oogopslag te zien zijn en doordat de instructies bestaan uit korte, puntsgewijze zinnen. Wel zijn er enkele opmerkingen geplaatst: de stelling op leskaart 1 kan realistischer worden gemaakt, zodat kinderen kunnen zien dat het hebben van een stem ook echt waarde heeft. Bij de leskaart democratie (leskaart 3), wenst de focusgroep pictogrammen te zien, aangezien deze bij meerdere vakken worden gebruikt en kinderen hierdoor beter begrijpen waar de les over gaat. Daarnaast kan het begrip democratie ingewikkeld zijn voor kinderen, waardoor de focusgroep de wens heeft uitgesproken voor een poster waarop de term wordt uitgelegd. Verder is leskaart 3 ingewikkeld bevonden voor de middenbouw en kan de informatie over de dictatuur in Turkije confronterend zijn voor Turkse kinderen en ouders in de klas.

De belangrijkste veranderingen in het ontwerp zijn te zien in leskaart 1 en 3. Overige veranderingen zijn het toevoegen van pictogrammen bij de leskaarten en een poster over democratie. De focusgroep vindt het belangrijk om kinderen te laten zien dat hun stem daadwerkelijk invloed heeft en dat ze in staat zijn om positieve veranderingen te maken in de wereld om hen heen. De stelling in leskaart 1 voorafgaand aan de focusgroep was "buiten spelen" of "film kijken". De uitkomst van deze stelling is lastig te realiseren vanwege de tijd die eraan verbonden is. Om de kinderen alsnog te laten ervaren dat hun stem telt, is de stelling gewijzigd naar "vijf minuten kaartje" of "Just Dance". Daarnaast is ook leskaart 3 aangepast, hierdoor komt het lesdoel beter tot zijn recht. Er is een verhaal geschreven met betrekking tot de verschillen en overeenkomsten van een democratie en een dictatuur. Hiermee wordt het onderwerp op een begrijpelijke en toegankelijke manier uitgelegd aan kinderen. Tot slot zijn er pictogrammen toegevoegd aan de lessen, waardoor kinderen bij het zien van het pictogram direct weten waar de les over gaat. Dit heeft ook een voordeel voor de

leerkrachten, zij kunnen er op een later moment eenvoudiger op terugkomen. Naast het toevoegen van pictogrammen is er ook een poster gemaakt waar de term democratie op staat uitgelegd (zie Bijlage D).

Conclusie

In dit onderzoek wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag “Op welke manier kan NAAM SCHOOL het burgerschapsonderwijs in de middenbouw vormgeven?” Om de leerkrachten van NAAM SCHOOL een oplossing te bieden voor dit vraagstuk heeft er een onderzoek plaatsgevonden. Het antwoord op het vraagstuk is een leskist. Het ontwerp bestaat uit een leskist met vier leskaarten en attributen aansluitend op het onderwerp: democratische rechtsstaat. Het ontwerp is goed ontvangen doordat het, met behulp van het vooronderzoek en de focusgroep, nauw aansluit bij de visie van NAAM SCHOOL.

In het vooronderzoek naar burgerschapsonderwijs binnen NAAM SCHOOL is gebleken dat de school verschillende wensen heeft op het gebied van burgerschapsonderwijs. Om ervoor te zorgen dat de ontwerpcriteria terug te zien zijn binnen één ontwerp is ervoor gekozen om een leskist te ontwikkelen. Het interview en de schoolgidsanalyse brengen in kaart dat er nog geen concreet plan ligt voor burgerschapsonderwijs. In de schoolgids wordt beschreven dat NAAM SCHOOL (2022) kinderen helpt om evenwichtige volwassenen te worden die actief participeren in de samenleving, waarbij actief burgerschap een belangrijk onderdeel is. De ontwerpcriteria uit het vooronderzoek zijn meegenomen in het ontwerp. Uit het interview met de directrice is gebleken dat het thema democratische rechtsstaat interesse heeft gewekt voor verdere uitwerking. Op basis daarvan is het onderwerp van de leskist vastgesteld. Met behulp van de leskist leren de kinderen de betekenis van democratie en de aspecten die komen kijken bij een democratische rechtsstaat. Uit de vragenlijst van het vooronderzoek is naar voren gekomen dat de respondenten het belangrijk vinden dat kinderen kritisch en oplossingsgericht leren denken. Dit komt terug in de leskist doordat de kinderen stellingen gaan beantwoorden en doordat zij gaan ervaren hoe het is om te stemmen. Tevens leren de kinderen bij de stellingen meningsverschillen accepteren. Naast meningsverschillen vinden de respondenten het belangrijk dat de kinderen diverse culturen leren kennen. In het ontwerp is dit meegenomen door de rechtsstaat, dictatuur te introduceren. Door een andere rechtsstaat te introduceren wordt de focus op burgerschapsonderwijs zowel op nationaal als internationaal niveau geïntegreerd.

Door middel van de leskist kunnen kinderen op een doeltreffende en integrale manier werken aan de ontwikkeling van hun burgerschapscompetenties, waardoor ze beter voorbereid zijn op hun rol in de

samenleving. Van den Akker en Plomp (2017) vermelden dat het gebruiken van een leskist bijdraagt aan een geïntegreerd en samenhangend curriculum, doordat verschillende vakken en thema's in één leskist geïntegreerd kunnen worden. De leskist is doeltreffend doordat de leskist fungeert als een omhulsel waarin de wensen en eisen van NAAM SCHOOL samenkomen. Naast omhulsel kan de leskist ook gezien worden als verzamelobject waar verschillende ideeën, perspectieven en materialen tot één ontwerp zijn gekomen. De leskist biedt verschillende perspectieven op het onderwerp democratie, waardoor kinderen worden blootgesteld aan diverse invalshoeken. Dit draagt bij aan een brede en gevarieerde kennisontwikkeling.

Discussie

Met oog op het optimaliseren van de onderzoeksresultaten worden er aanbevelingen gedaan voor een vervolgonderzoek, gebaseerd op discussiepunten die tijdens het onderzoek naar voren zijn gekomen. Een belangrijk discussiepunt is de tijdsperiode waarin het onderzoek heeft plaatsgevonden, namelijk een half jaar. Het wordt aanbevolen om het onderzoek over een grotere tijdsperiode uit te voeren. Hierdoor kan er meer data worden onderzocht en kan het ontwerp van meer feedback worden voorzien. Om het responspercentage te verhogen, wordt aanbevolen om de focusgroep nogmaals een herinnering te sturen of de herinnering via verbale communicatie over te brengen. De onderzoeker krijgt, met behulp van een groter responspercentage, een beter beeld van de belangrijkste standpunten van de school omtrent burgerschap. In het onderzoek hebben de respondenten één herinnering gekregen per mail. Vanwege de korte tijdsperiode van het onderzoek, is het onderzoek voortgezet zonder extra (verbale) herinneringen. In verband met de tijdsperiode moest de onderzoeker ervoor kiezen om het onderzoek voort te zetten zonder tweede herinnering. Daarnaast wordt aanbevolen om het ontwerp uit te voeren. Hierdoor kunnen optimalisaties worden aangebracht en worden eventuele hiaten verholpen voordat het ontwerp definitief is. Het ontwerp is zonder uitvoering toch voorzien van feedback met behulp van een focusgroep. De focusgroep bestond uit leerkrachten van de middenbouw, zij hebben feedback gegeven op het ontwerp waardoor het ontwerp alsnog wordt verholpen van enkele hiaten. Door de aanbevelingen op te volgen, wordt het onderzoek verder geoptimaliseerd.

Naast aanbevelingen kent het onderzoek ook sterktes. Het ontwerp sluit nauw aan bij de visie van de school. Hier is voor gezorgd door niet alleen naar de theoretische achtergrond van burgerschapsonderwijs te kijken, maar ook naar de specifieke eisen en visie van NAAM SCHOOL. Doordat het ontwerp aansluit bij de eisen en visie van de school, kan het als doeltreffend worden

beschouwd. Het ontwerp is immers niet ontstaan vanuit een theoretisch kader dat losstaat van de praktijk, maar is gebaseerd op de specifieke behoeften en wensen van de school.

Aanbevelingen

Naast aanbevelingen op de kwaliteit van het onderzoek, worden er ook aanbevelingen gegeven voor NAAM SCHOOL. Allereerst wordt NAAM SCHOOL aanbevolen om de leskist verder uitbreiden voor de onder- en bovenbouw. Het ontwerp is momenteel gericht op de middenbouw. Door de leskist ook geschikt te maken voor de onder- en bovenbouw, kan de school alle leerlingen op een passende manier burgerschapsonderwijs bieden. Ten tweede wordt NAAM SCHOOL aanbevolen om het artikel "Toelichting burgerschap" (Curriculum.nu, 2019) te raadplegen om meer kennis op te doen over de verschillende bouwstenen betreft burgerschapsonderwijs. Aansluitend op het artikel "Toelichting burgerschap" (Curriculum.nu, 2019), is de derde aanbeveling om meerdere bouwstenen uit te werken tot een les(kist). Door meerdere bouwstenen samen te voegen in een les(kist), wordt het burgerschapsonderwijs aantrekkelijker en uitdagender voor kinderen. Tot slot wordt NAAM SCHOOL aangeraden om het artikel "Negen IJkpunten Burgerschapsonderwijs" (AWP Sociale Kwaliteit, 2021) te bestuderen. Dit artikel biedt handvatten voor het formuleren van een eigentijdse visie op burgerschap, die aansluit bij de school en de leerlingen.

Literatuurlijst

- Alkema, E., Kuipers, J., Lindhout, C., Ori, G., & Tjerkstra, W. (2022). *Meer dan onderwijs: Theorie en praktijk van het onderwijs in de basisschool* (9e herziene druk). Koninklijke Van Gorcum.
- AWP Sociale Kwaliteit, PO-raad, VO-raad, MBO raad, & Stichting School & Veiligheid. (2021). *Ijkpunten voor goed burgerschapsonderwijs*. AWP-SK. Geraadpleegd op 20 februari 2023, van <https://www.schoolenveiligheid.nl/kennisbank/ijkpunten-voor-goed-burgerschapsonderwijs/>
- Bron, J. (2006). *Een basis voor burgerschap een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs*. Geraadpleegd op 11 maart 2023, van <https://www.slo.nl/@4257/basis-burgerschap/>
- Curriculum.nu. (2019). *Leergebied Burgerschap*. Geraadpleegd op 4 maart 2023, van <https://www.curriculum.nu/download/bu/Voorstellen-Burgerschap.pdf>
- De Brouwer, J., Klaver, L., & Van der Zee, S. (2022). *Montessori en burgerschapsonderwijs balanceren tussen toerusten en ruimte geven*. <https://doi.org/10.14261/montessori-en-burgerschap-de-brouwer-klaver-van-der-zee-2022.pdf>
- Dijkstra, A. B., Pas, M., Van Putten, J., & Teunissen, J. (2021). *Ijkpunten voor goed burgerschapsonderwijs*. Geraadpleegd op 26 maart 2023, van <https://www.schoolenveiligheid.nl/wp-content/uploads/2021/11/Negen-Ijkpunten-Burgerschapsonderwijs.pdf>
- Eerste Kamer der Staten-Generaal. (2021). *Wijziging van een aantal onderwijswetten in verband met de verduidelijking van de burgerschapsopdracht aan scholen in het funderend onderwijs*. Geraadpleegd op 9 maart 2023, van https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20201117/gewijzigd_voorstel_van_wet_9
- Kokx, J. (2019). *Visies op burgerschapsonderwijs. De doorwerking van de politiek in het curriculum*. Geraadpleegd op 11 maart 2023, van https://www.researchgate.net/publication/336743388_Visies_op_burgerschapsonderwijs_De_doorwerking_van_de_politiek_in_het_curriculum

Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A.B., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2016). *Onderwijs in burgerschap wat scholen kunnen doen*. Kohnstamm Instituut. Geraadpleegd op 22 februari 2023, van <https://research.hva.nl/en/publications/onderwijs-in-burgerschap-wat-scholen-kunnen-doen-lessen-uit-weten>

Onderwijsinspectie. (2022a). *Burgerschapsonderwijs op de basisscholen moet verder ontwikkeld worden*. Geraadpleegd op 4 maart 2023, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2022/03/09/burgerschapsonderwijs-op-basisscholen-moet-verder-ontwikkeld-worden>

Onderwijsinspectie. (2022b). *Peil.Burgerschap Einde basisonderwijs 2019-2020*. Geraadpleegd op 4 maart 2023, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/peilonderwijs/documenten/rapporten/2022/03/09/technisch-rapport-peil.burgerschap-einde-basisonderwijs-2019-2020>

Onderwijsinspectie. (z.d.). *Toezicht op burgerschapsonderwijs*. Geraadpleegd op 22 februari 2023, van <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/toezicht-op-burgerschapsonderwijs>

Onderwijsraad. (2016). *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Geraadpleegd op 5 maart 2023, van <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2012/08/27/verder-met-burgerschap-in-het-onderwijs>

NAAM SCHOOL. (2022). *NAAM SCHOOL speciaal basisonderwijs. Elke dag samen een beetje beter!* Geraadpleegd op 9 maart 2023, van https://www.pantarhei-sbo.nl/images/pantarhei/schoolgids_2022-2023.pdf

Peschar, J., Hooghoff, H., Dijkstra, A.B., & Ten Dam, G.T.M., (2010). *Scholen voor burgerschap: Naar een kennisbasis voor burgerschapsonderwijs*. Maklu. Geraadpleegd op 5 maart 2023, van <https://ap.lc/kdVHn>

SLO (2021). *Bouwstenen Burgerschap: zeven bouwstenen voor de handreiking burgerschap funderend onderwijs*. Geraadpleegd op 26 maart 2023, van <https://www.slo.nl/thema/meer/burgerschap/handreiking-burgerschap-bouwstenen/>

Turkenburg, M. (2005). *Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school*. Geraadpleegd op 18 maart 2023, van https://repository.scp.nl/bitstream/handle/publications/1002/Grenzen_aan_de_maatschappelijke_opdracht_van_de_school.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Van den Akker, J., & Plomp, T. (Eds.). (2017). *Curriculum landscapes and trends* (Vol. 1). Uitgeverij Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-1205-7>

Wilschut, A., & Nieuwelink, H. (2016). *Definitie van burgerschap*. Hogeschool van Amsterdam, Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding. Geraadpleegd op 9 maart 2023, van https://pure.hva.nl/ws/files/4958063/Hessel_Nieuwelink_Definitie_burgerschap.pdf?_ga=2.195559982.368806451.1685786330-461200504.1685195906

Bijlagen

Bijlage A

Interviewleidraad

Introductie:

- De geïnterviewde bedanken voor hun tijd en de bereidheid om deel te nemen aan het interview.
- Het doel van het interview uitleggen: onderzoeken waar de school momenteel staat met betrekking tot burgerschapsonderwijs.

Interview:

- Starten met de vraag: “Stel dat de inspectie langskomt en vraagt ‘Wat doet de school aan burgerschapsvorming?’, wat zou uw antwoord zijn?”
- Doorvragen bij opvallende antwoorden en voorbeelden vragen ter verduidelijking.
- Indien de volgende vragen nog niet aan bod zijn gekomen, deze voorleggen:
 - o Hoe zou de school burgerschapsonderwijs willen implementeren bij TiNtaan en NAAM SCHOOL?
 - o Welke aspecten/bouwstenen van burgerschap zou de school graag terug willen zien binnen het burgerschapsonderwijs?
 - o Zou de school burgerschapsonderwijs als apart vak willen aanbieden of integreren in andere vakken?

Afsluiting:

- De geïnterviewde bedanken voor het delen van hun inzichten en ideeën over burgerschapsonderwijs op de school.
- Vragen of er nog andere zaken zijn die de geïnterviewde graag had willen bespreken over burgerschapsonderwijs.

Bijlage B

Interview vooronderzoek

O.P. - onderzoeker

O.C. - onderzoeker

J. - directrice NAAM SCHOOL en TiNtaan

A. - teamleider TiNtaan

O.P. Wij doen een onderzoek over burgerschap en wij willen graag met het interview peilen waar jullie al mee bezig zijn met burgerschapsonderwijs en waar jullie nog meer aandacht aan willen besteden. Dus bij deze de vraag: wat zouden jullie antwoorden op het moment dat de onderwijsinspectie langs komt en vraagt “wat doen jullie op dit moment aan burgerschapsvorming?”

J. Dat is een lastige vraag. Want ik denk dat wij, ik praat namens NAAM SCHOOL, al een hoop doen voor burgerschapsvorming. Daar hebben wij niet echt een leerlijn van op papier staan of zo maar wij doen wel veel aan burgerschap. In de zin van hoe ga je met elkaar om, hoe leer je respect te hebben voor elkaar, hoe geef je positieve feedback aan elkaar. In de ochtend beginnen we met een kwartier SEO. Bij de verkiezingen hebben we het over stemmen en dan gaan we ook langs bij het stemlokaal. Er wordt veel gesproken over hoe de situatie in de wereld is, daar gaan we met elkaar over in gesprek. Maar echt een leerlijn hebben we niet. Dat is natuurlijk wel dat de inspectie uiteindelijk vraagt. Alleen doen wij heel veel onderdelen daarvan. Dan is het aan de inspecteur om te zeggen of dat voldoende is of niet.

A. Voor de TiNtaan geldt wel een beetje hetzelfde. Wij hebben geen leerlijn. Wij zijn natuurlijk ook gezien alle culturen die binnen onze doelgroep vallen al constant bezig met respect hebben voor een andere cultuur en uitleggen dat er zoveel verschillen zijn. De taal speelt hier ook een grote rol in mee. Het is eigenlijk vanzelfsprekend dat je daar de hele dag mee bezig bent. Constant ben je aan het vertalen. Daar hebben wij geen officiële leerlijnen voor. De kinderen zijn er bij ons natuurlijk ook maar één jaar. Een doorgaande lijn wordt dan ook erg lastig om op te stellen.

J. Ik vind dat er veel aan burgerschap gedaan moet worden, maar ik weet niet of er nou een leerlijn bij zou passen. Ik denk dat het voor basisscholen nog wel anders is dan voor speciaal basisonderwijs of voor de TiNtaan. Ik denk dat wij heel erg verweven in onze manier van werken bezig zijn met onderdelen die in een leerlijn burgerschap zit.

O.P. Bijvoorbeeld ook vrijheid en gelijkheid of bijvoorbeeld respect is daar ook al onderdeel in. En nou, ik vind wel dat wij daar heel veel aandacht aan besteden.

J. Precies.

A. Ja inderdaad.

O.P. Dat is in het regulier iets meer vanzelfsprekend, dan zal daar ook minder aandacht voor zijn.

J. Klopt. Dus het is ook maar de vraag of je voor moet sorteren bij ons op een leerlijn burgerschap. Of dat je nog meer bewust moet zijn van het feit dat de dingen die wij nu al in ons patroon en in ons programma hebben. Dat we nog meer bewust van zijn dat dat burgerschapsdoelen zijn. Ik denk dat dat meer voorliggend zou zijn.

O.P. Wij kunnen zelf een uitwerking kiezen voor het ontwerp dat wij maken. Dus ook bijvoorbeeld een leskist, dat is iets wat mij aanspreekt. Dat je leskaarten kan maken, die los staan van elkaar.

O.C. Zou je het burgerschapsonderwijs op dezelfde manier willen vormgeven bij de TiNtaan en NAAM SCHOOL?

J. Het zijn twee verschillende onderwijstypes. Bij NAAM SCHOOL kunnen kinderen zich beargumenteren, waarbij vele nog steeds ondersteuning nodig zullen hebben. Bij de TiNtaan is dit al helemaal lastig. Zij moeten de Nederlandse taal nog leren beheersen.

A. Vooral het beargumenteren is iets wat ze op de TiNtaan erg lastig vinden. Zij moeten de Nederlandse taal nog beheersen.

O.C. Bij mij in de klas zou dat inderdaad niet te doen zijn.

A. Het heeft ook veel overlap met SEO.

J. Het thema wereldreizigers, zou daar burgerschap niet in verworven zitten?

A. Ja, dan zou je moeten kijken, net wat je zegt wat valt er dan echt onder burgerschap. Het is zo breed, daardoor zo ongrijpbaar.

J. Ik denk dat het ook belangrijk is, in ieder geval voor NAAM SCHOOL, dat we het zo dicht bij onze situatie mogelijk maken. Als je echt iets zoekt wat voor onze school of onze scholen hè, is om het zo dichtbij te houden.

J. Staat niet al in de richtlijnen van de inspectie wat er onder valt.

O.P. Dat hebben wij ook wel gedaan. Je hebt een wet, daar staat het gewoon heel duidelijk in. Alleen dan zijn er nog heel veel verschillende bronnen die het weer anders uitleggen en daar moet je dan heel goed naar kijken van.

A. Heeft het SLO ook al doelen losgelaten op burgerschapsonderwijs?

O.C. Er zijn wel doelen, maar die komen eigenlijk van oriënteren op de wereld.

J. Ja precies. Niet specifiek voor burgerschap.

O.P. In 2006 was de eerste wet nou die was toen onduidelijk. In 2021 een nieuwe ter verduidelijking, maar het is gewoon voor heel veel scholen nog zo onduidelijk omdat het zo breed is. Zo lastig om echt actief iets aan te doen, bewust met een leerlijn wat jullie aangeven.

J. Ja, Het gaat er een beetje om dat je snapt wat het betekent om in een democratisch land te leven, hè? En dat iedere mening er eentje is die meedoet en dat je niet kan zeggen van joh dat wat jij vindt, dat boeit mij niet. Nee, je bent met elkaar en dat is ook zoals wij in ieder geval bij NAAM SCHOOL, maar ook wat ik zie bij TiNtaan, zoals je met elkaar om gaat hè. En het feit dat je luistert naar wat kinderen te zeggen hebben en dat daar je ook wat aan gelegen laat liggen, hè? Dat is denk ik een heel belangrijk onderdeel van burgerschap.

O.P. Zeker, dat staat ook inderdaad in de wet van de inderdaad van de democratische rechtsstaat.

J. Ja precies. Alleen het is voor de kinderen helemaal niet interessant om over die rechtsstaat te gaan praten. Het gaat om het hier en nu. Wat jij zegt is net zoveel waard als wat ik zeg. En hoe ga je er nu samen uitkomen.

O.P. Dichtbij houden dus.

J. Dat is ook wat onze kinderen in ieder geval van NAAM SCHOOL aankunnen. Dat is in het kleine cirkeltje om ze heen en die hebben helemaal geen beeld bij wat er om hen heen gebeurt. Maar af en toe kun je wel eens eventjes echt naar de kern gaan, bijvoorbeeld bij het Jeugdjournaal van wie is de minister-president en hoe werkt dat nou eigenlijk. Dat kan bij TiNtaan ook wel, maar dan moet je het ook dicht bij de kinderen houden. De beleving is toch anders als op een reguliere school. Dus daar moeten we ook goed naar kijken.

O.P. Ja, dat is ook wat voor ons de opdracht ook wel lastig of ja juist uitdagend maakt. Het blijft natuurlijk een leuke opdracht.

J. Maar ik zou wel proberen als je echt iets zoekt wat voor onze school of onze scholen hè is om het zo dicht bij onze situatie mogelijk te maken, hè? Want het is zo breed, maar het gaat erom dat wij het zo toespitsen dat je er hier wat aan hebt.

O.C. Zou je het als apart vak aanbieden of willen integreren?

J. Het is belangrijk dat het voor leerkracht haalbaar blijft om het ontwerp in te voeren. Anders blijft het ontwerp links liggen en wordt er niks mee gedaan. Zolang jullie er goed over na hebben gedacht hoe de leerkracht of leraar ondersteuner het plan kan uitvoeren en wanneer. Stel je wilt het integreren, het thema is nu geloof ik eten en drinken. Dat is uitstekend thema waarover je het kunt hebben over duurzaamheid. Dan kun je het mooi integreren en blijft het dichtbij.

O.C. Ja, ik heb al wel een beetje een idee van wat ik ongeveer wil gaan doen.

J. Want jullie gaan het niet samen doen?

O.C. Nee, allebei voor de eigen school.

O.P. Ik had ook al een idee. Maar door dit interview hoor ik al dat het een ander idee gaat worden. Maar dat is natuurlijk ook het doel van het interview. Het ontwerp moet aansluiten bij de school.

J. En wie weet kan het alsnog. Dan kun je het passend maken naar de school.

O.P. Ja bijvoorbeeld.

O.C. Wij hebben alle vragen wel gesteld volgens mij.

O.P. Ja, inderdaad.

O.C. Bedankt voor jullie tijd. We kunnen zeker wat met deze informatie.

Bijlage C

Vragenlijst

Beste collega,

Wat fijn dat je de tijd wilt nemen voor dit onderzoek naar burgerschapsonderwijs. Ik, Pleunie van Erp, ben student aan de pabo van Saxion Hogeschool. Voor mijn afstudeeronderzoek doe ik onder begeleiding van Wendel Brandsma dit onderzoek. Ik ga kijken naar de opvattingen over burgerschapsonderwijs. Hiervoor gebruik ik deze vragenlijst. Vervolgens zal ik de resultaten gebruiken om tot een advies te komen over een van de aanpakken voor burgerschapsonderwijs op de Panta rhei.

De vragenlijst bestaat in totaal uit 29 vragen. Bij iedere vraag krijg je twee stellingen over burgerschapsonderwijs. Je geeft dan aan met welke van de twee stellingen je het meer eens bent. Het gaat om je eigen mening over burgerschapsonderwijs op jouw school. Als je mening verschilt per groep, houd dan de groep waar je het meeste werkt in gedachten. Antwoorden kunnen dus niet goed of fout zijn. Vul de vragenlijst in op een computer of laptop. Op een telefoon werkt de vragenlijst niet goed.

De vragenlijst die ik gebruik in dit onderzoek is ontwikkeld door onderzoekers van het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs van Saxion. Het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs doet onderzoek naar opvattingen over burgerschapsonderwijs op de basisschool. Hiervoor onderzoeken zij de kwaliteit van de vragenlijst. Voor vragen of opmerkingen over dit onderzoek kun je terecht bij Lida Klaver (L.klaver@saxion.nl).

In de eerstvolgende twee vragen geef je wel of niet toestemming voor deelname aan (1) mijn onderzoek en (2) aan het onderzoek van het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs. Daarna volgen enkele algemene vragen en vervolgens de 29 vragen over je opvattingen over burgerschapsonderwijs.

Met vriendelijke groet,
Pleunie van Erp

Toestemming onderzoek door Pleunie van Erp

Pleunie van Erp doet onderzoek naar burgerschapsonderwijs op de Panta rhei. Zij zal de verzamelde data gepseudonimiseerd verwerken. De data zal volgens de Saxion richtlijnen bewaard worden en zodra Pleunie van Erp het afstudeeronderzoek heeft afgerond zal zij de verzamelde data verwijderen.

Ga je akkoord met deelname aan het onderzoek naar burgerschapsonderwijs op de Panta rhei door Pleunie van Erp?

- Ja
 Nee

Toestemming onderzoek door het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs

Het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs van Saxion Hogeschool doet onderzoek naar opvattingen over burgerschapsonderwijs. Zij zullen de verzamelde data gepseudonimiseerd verwerken en volgens de Saxion richtlijnen bewaren. Hierbij handelen ze in overeenstemming met de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) en de gedragscode wetenschappelijke integriteit voor universiteiten en hogescholen.

Ga je akkoord met deelname aan het onderzoek naar opvattingen over burgerschapsonderwijs door onderzoekers van het Lectoraat Vernieuwend Onderwijs?

- Ja
 Nee

Naam school

Wat voor onderwijstype kenmerkt jouw school?

- Basisonderwijs
 Speciaal basisonderwijs
 Speciaal onderwijs

Wat voor onderwijsconcept kenmerkt jouw school?

- Regulier
 Montessori
 Dalton
 Jenaplan
 Freinet
 Vrije School
 Anders, namelijk

Wat voor denominatie kenmerkt jouw school?

- Algemeen bijzonder
 - Openbaar
 - Rooms-Katholiek
 - Protestants-Christelijk
 - Reformatorisch
 - Islamitisch
 - Anders, namelijk
-

Welke functie(s) heb je binnen de school?

- Leerkracht onderbouw (groep 1/2)
- Leerkracht middenbouw (groep 3/4/5)
- Leerkracht bovenbouw (groep 6/7/8)
- Bouwcoördinator
- Stagiaire onderbouw (groep 1/2)
- Stagiaire middenbouw (groep 3/4/5)
- Stagiaire bovenbouw (groep 6/7/8)
- Onderwijsassistent
- Intern Begeleider
- Schooldirecteur
- Anders, namelijk

Hoeveel jaar ben je werkzaam in het onderwijs?

- Ik zit nog op de pabo
- Minder dan 5 jaar
- 5 tot 10 jaar
- 10 tot 15 jaar
- 15 tot 20 jaar
- Meer dan 20 jaar

Wat is je leeftijd?

Wat is je geslacht?

- Vrouw
- Man
- Anders

Welke partij past het beste bij jouw politieke ideeën?

☐ VVD	☐ Volt
☐ D66	☐ JA21
☐ PVV	☐ SGP
☐ CDA	☐ DENK
☐ PVDA	☐ 50PLUS
☐ SP	☐ BoerBurgerBeweging
☐ GroenLinks	☐ Bij1
☐ Forum voor Democratie	☐ Weet ik niet
☐ Partij voor de Dieren	☐ Dit zeg ik liever niet
☐ ChristenUnie	

Waar ben je het meer mee eens? Stelling A of stelling B? (vraag 1 t/m 6)

	Vooraf A	A iets meer	A en B evenveel	B iets meer	Vooraf B	
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over problemen waar het kind directe invloed op heeft.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over problemen waar het kind geen of alleen indirect invloed op heeft.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs kinderen bezorgd mag maken over de wereld.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat kinderen onbezorgd kind moeten kunnen zijn.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs ervoor moet zorgen dat kinderen maatschappelijk betrokken zijn.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat kinderen zelf moeten bepalen of zij wel of niet maatschappelijk betrokken willen zijn.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs ervoor moet zorgen dat kinderen helpen bij het oplossen van maatschappelijke problemen.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat kinderen zelf moeten bepalen of zij willen helpen bij het oplossen van maatschappelijke problemen.
A. Ik vind dat kinderen zich vooral moeten leren aanpassen aan wat de samenleving van hen verwacht.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat kinderen vooral moeten leren zelf de samenleving te vormen zoals zij willen.
A. Ik vind dat de focus vooral moet liggen op burgerschap binnen de lokale en nationale context.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat de focus vooral moet liggen op burgerschap binnen de Europese en wereldwijde context.

Waar ben je het meer mee eens? Stelling A of stelling B? (vraag 7 t/m 12)

	Vooraf A	A iets meer	A en B evenveel	B iets meer	Vooraf B	
A. Ik vind dat kinderen vooral moeten leren dat boosheid, conflict, verzet en strijd waarde hebben.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat kinderen vooral moeten leren om conflict te vermijden en vreedzaam op te lossen.
A. Ik vind dat maatschappelijke vraagstukken op school vooral vanuit een lokaal of nationaal perspectief benaderd moeten worden.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat maatschappelijke vraagstukken op school vooral vanuit een wereldwijd perspectief benaderd moeten worden.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral door de maatschappij geaccepteerde emoties, houdingen, waarden en gedragingen (bijv. empathie en solidariteit) moet stimuleren bij kinderen.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet stimuleren dat kinderen zelf kritisch nadenken wat goede emoties, houdingen, waarden en gedragingen zijn.
A. Ik vind de school hoofverantwoordelijk voor het behalen van de doelen van burgerschapsonderwijs.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind het behalen van de doelen van burgerschapsonderwijs een gezamenlijke maatschappelijke verantwoordelijkheid (van sportclubs, culturele organisaties, ouders, school, etc.).
A. Ik vind burgerschapsonderwijs vooral belangrijk voor de maatschappij, omdat de maatschappij burgers met bepaalde competenties nodig heeft. Bijvoorbeeld om maatschappelijke problemen tegen te gaan (extremisme, gevaren voor democratie, klimaatverandering ...).	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind burgerschapsonderwijs vooral belangrijk voor het kind, omdat kinderen moeten kennismaken met hoe onze maatschappij werkt en kinderen de mogelijkheid moeten krijgen de maatschappij te vormen zoals zij zelf willen.
A. Ik vind dat onderwijs over duurzaamheid vooral moet gaan over het leren om persoonlijk duurzame keuzes te maken.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat onderwijs over duurzaamheid vooral moet gaan over de beslissingen hierover in de maatschappij en hoe je je hiertoe verhoudt. Bijvoorbeeld de beslissingen gemaakt door de klas, de school, de overheid of bedrijven.

Waar ben je het meer mee eens? Stelling A of stelling B? (vraag 13 t/m 18)

	Vooraf A	A iets meer	A en B evenveel	B iets meer	Vooraf B	
A. Ik vind dat de focus bij burgerschapsonderwijs vooral moet liggen op het meedoen aan acties om maatschappelijke problemen aan te pakken. Bijvoorbeeld aan acties die door de leraar zijn bedacht of in de maatschappij aandacht krijgen.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat de focus bij burgerschapsonderwijs vooral moet liggen op kinderen zelf leren nadenken over oplossingen voor maatschappelijke problemen en hen samen beslissingen te leren nemen. Kinderen kunnen dan zelf beslissen of en hoe zij actie willen ondernemen.
A. Ik vind dat onderwijs over diversiteit vooral moet gaan over kinderen leren omgaan met mensen die anders zijn dan zij.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat onderwijs over diversiteit vooral moet gaan over de afspraken en regels in de maatschappij en hoe je je hiertoe verhoudt. Bijvoorbeeld de afspraken gemaakt door de klas of overheid over onderwerpen als het dragen van hoofddekfels.
A. Ik vind burgerschapsonderwijs vooral belangrijk voor de maatschappij, zodat het maatschappelijke verandering teweeg kan brengen of de bestaande maatschappelijke situatie kan beschermen.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind burgerschapsonderwijs vooral belangrijk voor het kind, zodat kinderen zelf een bestemming kunnen geven aan hun eigen leven.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral gericht moet zijn op cohesie binnen de gemeenschap van het kind (bijv. geloof / afkomst / groep).	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral gericht moet zijn op cohesie binnen de samenleving als geheel.
A. Ik vind dat meningsverschillen tussen kinderen gebruikt kunnen worden als les over de waarde van conflict.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat meningsverschillen tussen kinderen vermeden moeten worden.
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs kinderen moet leren dat sommige maatschappelijke problemen te complex zijn voor simpele oplossingen.	☐	☐	☐	☐	☐	B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs kinderen vertrouwen moet geven in henzelf door de oplossingen voor maatschappelijke problemen simpeler te maken dan ze zijn.

Waar ben je het meer mee eens? Stelling A of stelling B? (vraag 19 t/m 24)

	Voorals A	A iets meer	A en B evenveel	B iets meer	Voorals B
A. Ik vind dat de school één specifieke visie over wat goed burgerschap is moet uitdragen.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind dat de maatschappij (overheid, school, ouders) mag bepalen wat voor burger het kind zou moeten zijn.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs kinderen moet leren hoe complex sommige maatschappelijke problemen zijn.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over goed omgaan met elkaar en rekening houden met elkaar.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen zich inzetten voor het algemeen belang.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind het waardevol als een leraar kinderen provoceert en zo het denken uitdaagt, ook als dit leidt tot conflict met een kind.	☐	☐	☐	☐	☐
					B. Ik vind dat de school een diversiteit aan ideeën over wat goed burgerschap is moet aanbieden.
					B. Ik vind dat kinderen zelf mogen bepalen wat voor burger zij willen zijn.
					B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs kinderen hoop mag geven door maatschappelijke problemen simpeler te maken dan ze zijn.
					B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over betrokkenheid bij de politiek en politieke vraagstukken.
					B. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen zich inzetten voor de belangen van hun gemeenschap (bijv. geloof / afkomst / groep).
					B. Ik vind dat een leraar kinderen niet moet provoceren, omdat conflicten met kinderen vermeden moeten worden.

Waar ben je het meer mee eens? Stelling A of stelling B? (vraag 25 t/m 30)

	Voorals A	A iets meer	A en B evenveel	B iets meer	Voorals B
A. Ik vind dat ouders/verzorgenden een positieve invloed hebben op de democratische vorming.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind dat kinderen vooral een realistisch beeld moeten krijgen van wat zij zelf kunnen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind het waardevol als een leraar conflicten tussen kinderen uitlokt door hen te provoceren.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen kennis hebben over verschillende culturen.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over problemen binnen de belevingswereld van het kind.	☐	☐	☐	☐	☐
A. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen in contact komen met de gewoontes, rituelen en feesten van andere culturen.	☐	☐	☐	☐	☐
					B. Ik vind dat ouders/verzorgenden een potentieel risico zijn voor democratische vorming.
					B. Ik vind dat kinderen vooral het gevoel moeten krijgen dat zij persoonlijk kunnen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen.
					B. Ik vind dat een leraar conflicten tussen kinderen moet vermijden.
					B. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen hun eigen cultuur goed leren kennen.
					B. Ik vind dat burgerschapsonderwijs vooral moet gaan over problemen buiten de belevingswereld van het kind.
					B. Ik vind het vooral belangrijk dat kinderen in contact komen met de gewoontes, rituelen en feesten van hun eigen cultuur.

Heb je verder nog opmerkingen over burgerschapsonderwijs? Of over de vragenlijst?

Mag het Lectoraat Vernieuwingsonderwijs je contacteren voor deelname aan vervolgonderzoek over burgerschapsonderwijs? 'Ja' antwoorden betekent dat het Lectoraat Vernieuwingsonderwijs je emailadres en de naam van je school voor dit doeleinde bewaart.

Nee

Ja, mijn emailadres is

1 - DEMOCRATIE

Lesdoelen:

- De kinderen leren dat het volk in Nederland een stem heeft zoals bij de verkiezingen.
- De kinderen leren de term democratie.

Benodigdheden:

- SchoolTV: stemmen - wie heeft de beste plannen?

- Begin de les door twee keuzes op het digibord te zetten.
 - Bijvoorbeeld "vijf minuten kaartjes" of "Just Dance".
- Laat de kinderen in tweetallen overleggen hoe ze tot één keuze kunnen komen.
- Bespreek de uitkomsten en vraag aan de kinderen waarom ze bepaalde keuzes hebben gemaakt.
- Sta stil bij de mogelijkheid dat de meeste stemmen gelden en bespreek waarom dat eerlijk zou zijn.
- Leg uit dat tijdens de verkiezingen in Nederland mensen gaan stemmen op partijen met ideeën en dat de partij met de meeste stemmen wint.
- Bekijk samen het filmpje van School TV over democratie.
- Stel de kinderen vooraf of voordat je het filmpje voor de tweede keer bekijkt de volgende luistervragen:
 - Hoe oud moet je zijn om te stemmen?
 - Waarom zijn er verschillende partijen?
- Herhaal de leerdoelen met de volgende vragen:
 - Hoe worden keuzes gemaakt?
 - Wat is democratie?
- Voer de keuze van het begin van de les uit.

2 - KEUZES

Lesdoelen:

- **De kinderen leren eigen keuzes maken en de keuze toelichten.**
- **De kinderen leren meningsverschillen te accepteren.**

Benodigdheden:

- **SchoolTV, zie les 1.**
- **Touw.**
- **Voorzittershamer.**
- **Stellingen.**
- **Tip: voeg actuele stellingen toe.**

- **Herhaal de term democratie en leg uit wat het betekent.**
- **Je kunt bijvoorbeeld het filmpje van les 1 opnieuw bekijken.**
- **Bespreek het belang van vrijheid van meningsuiting en benadruk dat het uiten van je mening hierbij hoort.**
- **Bespreek met de leerlingen dat ze mogen vertellen hoe en wat ze denken, maar dat ze niet mogen aanzetten tot haat.**
- **Leg uit dat iedereen een eigen mening heeft en het belangrijk is om deze uit te leggen, zodat anderen je kunnen begrijpen.**
- **Leg het touw in het midden van de klas en spreek af welke kant eens en welke kant oneens is.**
- **Lees de stellingkaartjes hardop voor en geef de kinderen de tijd om een keuze te maken. Vraag vervolgens waarom zij die keuze hebben gemaakt en benadruk dat iedereen een andere mening kan en mag hebben.**
- **Maak de keuze van de klas definitief door de voorzittershamer te gebruiken.**
- **Laat de kinderen weer zitten op hun plek en herhaal de leerdoelen met de volgende vraag.**
- **Waarom is het belangrijk om je eigen mening uit te leggen?**
- **Bespreek opvallendheden en sluit de les af.**

3 - DICTATUUR

Lesdoelen:

- De kinderen leren wat een dictatuur is.
- De kinderen leren verschillen en overeenkomsten tussen en dictatuur en democratie.

Benodigdheden:

- SchoolTV, zie les 1.
- Voorleesverhaal.

- Herhaal de term democratie en leg uit wat het betekent.
 - Je kunt bijvoorbeeld het filmpje van les 1 opnieuw bekijken.
- Is er een democratie in elk land?
- Als kinderen in een ander land zijn geboren, vraag dan hoe het is in het land waar zij vandaan komen.
- Bespreek dat het niet vanzelfsprekend is dat mensen een stem hebben en zichzelf mogen uiten in sommige landen, vooral in een dictatuur waar één persoon alle macht heeft en beslist wat mensen schrijven, lezen en moeten doen.
- Bespreek hoe Nederland wordt bestuurd, namelijk door verschillende partijen die door het volk zijn gekozen.
- Definieer dictatuur en vergelijk het met democratie.
 - Er is sprake van een dictatuur wanneer één iemand alle regels maakt. Iedereen moet doen wat die persoon zegt.
- Lees het verhaal voor over Kyano en Luna, die in een dictatuur wonen.
- Bespreek de overeenkomsten en verschillen tussen en schrijf deze op het digibord om het inzichtelijk te maken.
- Bespreek de lesdoelen door te vragen:
- Wat is een dictatuur?
- Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen een dictatuur en democratie (dit kunnen de leerlingen eventueel voorlezen vanaf het bord).

4 - STEMMEN

Lesdoelen:

- De kinderen leren eigen keuzes te maken en kunnen dit toelichten.
- De kinderen ervaren hoe het is om te stemmen.

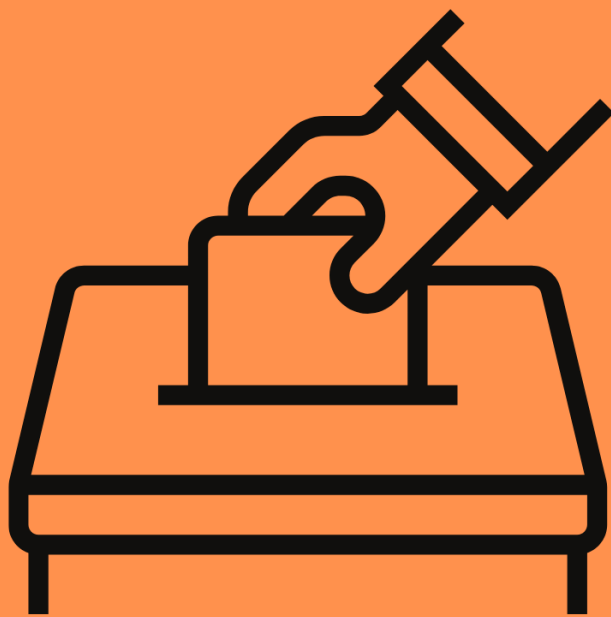
Benodigdheden:

- SchoolTV, zie les 1.
- Kaart: Stem op mij!
- Stemblad (vooraf kopiëren).
- Rood potlood.
- Stemhokje in de klas.

Maak voorafgaand aan de les of samen met de kinderen een stemhokje.

- Herhaal de term democratie en leg uit wat het betekent.
- Eventueel kan het filmpje van les 1 opnieuw bekeken worden.
- Bespreek met de kinderen of democratie in elk land hetzelfde is en vraag of ze verschillen of overeenkomsten kunnen noemen tussen een democratie en een dictatuur.
- Leg uit dat bij een democratie het volk kiest wie er aan de macht komt als dit nog niet genoemd is.
- Bespreek wat er allemaal gebeurt voordat er gestemd kan worden, zoals campagne voeren, stemmen winnen en debatteren.
- Laat de kinderen de tekst 'Stem op mij' lezen en/of lees deze klassikaal voor.
- Laat de kinderen in stilte het stemformulier invullen in het gecreëerde stemhokje en tel daarna de stemmen.
- Bespreek vervolgens met de kinderen op wie ze gestemd hebben en waarom.

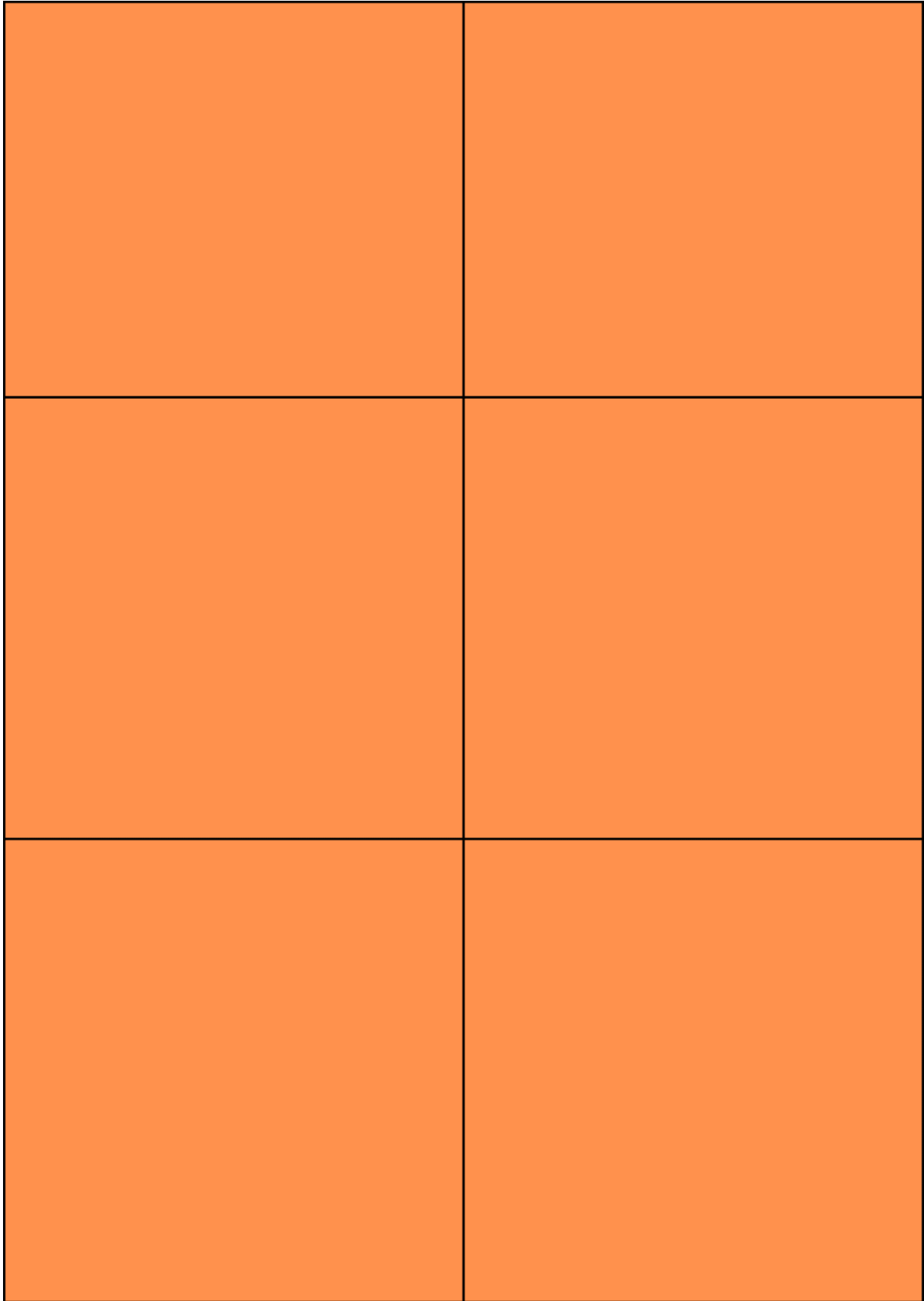
Je kunt de les uitbreiden door de kinderen in groepjes hun eigen campagne te laten maken of door klassikaal drie stem opties te bedenken.

<p>Genoeg eten voor iedereen vind ik belangrijk.</p>	<p>Op school moeten kinderen een uniform dragen.</p>
<p>Het Suikerfeest moet een nationale feestdag worden.</p>	<p>Alle landen moeten vrijheid van meningsuiting hebben.</p>
<p>Kinderen vanaf 12 jaar mogen al stemmen.</p>	<p>Alcohol- en tabakreclame moet verboden worden.</p>

<p>Plastic tasjes in de supermarkt moeten verboden worden.</p>	<p>We moeten eerlijk zijn en mogen niet liegen.</p>
<p>Online pesten moet strafbaar worden.</p>	<p>Kinderen hebben recht op een rookvrije thuisomgeving.</p>
<p>Ik moet aardig doen tegen vreemde mensen.</p>	<p>Het is belangrijk om te luisteren naar de afspraken en regels.</p>

Onder andere voortgekomen uit: <http://www.debatindeklas.nl/stellingen/klassiekers/>

Voorleesverhaal leskaart 3

Kyano en Luna zijn twee beste vrienden die in Auroria wonen. Dat land wordt geregeerd door een dictator. Het is een land waar mensen niet vrij zijn om te zeggen wat ze willen. In Auroria worden mensen onderdrukt. Ze zijn niet vrij om te doen of zeggen wat ze willen, omdat één persoon de baas is. Kyano en Luna zijn nog jong, maar ze weten dat er iets niet klopt.

Kyano's ouders zijn harde werkers. Ze werken lange uren in een fabriek en verdienen maar net genoeg om hun gezin te onderhouden. Zijn vader spreekt vaak over de ongelijkheid in het land en hoe moeilijk het is om vooruit te komen als je niet tot de rijke mensen behoort. Zijn moeder knikt instemmend, maar waarschuwt haar man dat hij zijn mond moet houden. "We moeten voorzichtig zijn, je weet nooit wie er meeluistert," fluistert ze.

Luna's ouders zijn anders. Ze zijn rijk en machtig. Luna woont in een groot huis met een grote tuin. Haar vader is een hoge ambtenaar en haar moeder is een succesvolle zakenvrouw. Luna's ouders zijn tevreden met het land en vinden het een goed idee dat één man de touwtjes in handen had. "Hij weet wat het beste is voor het land en de mensen," zegt Luna's vader vaak.

Kyano en Luna weten niet beter dan dit leven. Ze gaan naar dezelfde school, dragen dezelfde kleren en leren dezelfde dingen. Op school leren Kyano en Luna dat hun leider de beste is en dat iedereen hem moet gehoorzamen. Ze leren niets over democratie of het belang van hun eigen mening. Hun leraren vertellen hun dat alles wat de dictator doet goed is, en dat ze dankbaar moesten zijn dat hij hun leider is.

Op een dag komen ze een vrouw tegen die hen vertelt over democratie. Zij legt uit dat in democratische landen, mensen vrij zijn om te zeggen wat ze willen en dat ze kunnen stemmen op hun leiders. Zij vertelt hun dat in democratische landen de regering er is om de mensen te dienen, en niet andersom.

Kyano en Luna zijn verbaasd. Dit is iets wat ze nog nooit hebben gehoord. Ze vragen zich af hoe het zou zijn om in een democratisch land te leven, waar ze hun mening mogen uiten en kunnen stemmen op wie ze willen.

Het verhaal van de vrouw blijft in hun gedachten, zelfs als ze teruglopen naar huis. Ze beginnen te dromen van een betere toekomst voor henzelf en voor hun land. Ze spreken erover met elkaar, maar weten dat ze voorzichtig moeten zijn met wie ze hun ideeën delen.

Kyano en Luna blijven samen werken aan hun dromen en plannen voor de toekomst. Luna vindt het prima dat het land nog een dictatuur blijft, maar Kyano wil juist heel graag dat het land vrij en democratisch wordt. Ondanks dat ze hierover verschillend denken, blijven ze goede vrienden en respecteren ze elkaars keuzes. Ze weten dat het moeilijk is om hun dromen waar te maken, maar ze geven niet op en blijven hun best doen om van hun land een betere plek te maken.

Overeenkomsten:

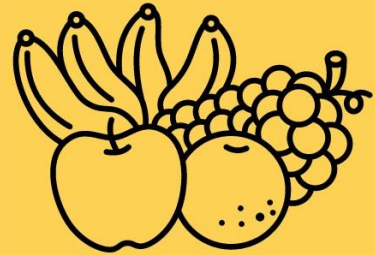
- Beide landen hebben een regering die belangrijke keuzes maakt.
- In beide landen hebben mensen rechten, zoals het recht op leren en gezond zijn.
- In beide landen moeten de burgers zich aan de regels houden.
- In beide landen is er politie die ons beschermt en helpt als er iets ergs gebeurt.

Verschillen:

- In Auroria is er maar één persoon die alles beslist. In Nederland mogen we zelf kiezen wie de baas wordt met verkiezingen.
- In Nederland mogen we zeggen wat we denken en dat heet vrijheid van meningsuiting.

STEM OP MIJ!

Ik vind het belangrijk dat alle kinderen op school eten krijgen. Er moet gezorgd worden voor fruit, brood en drinken voor iedereen. Vind jij dat ook belangrijk? Stem dan op mij!

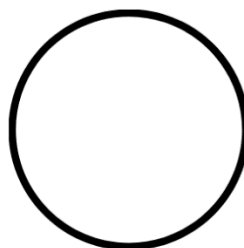
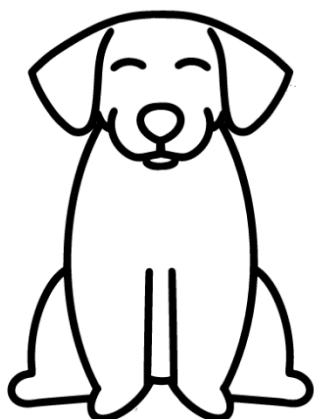
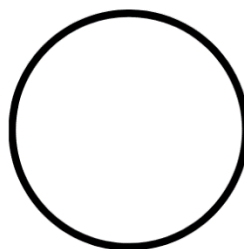
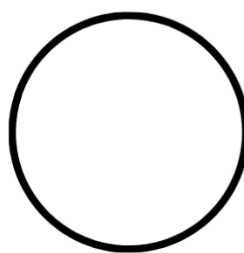
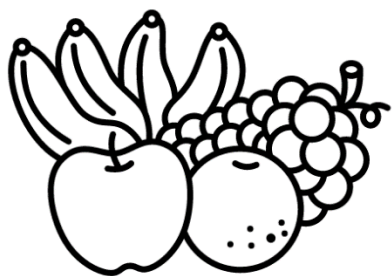
Ik vind dat de school meer leesboeken kan gebruiken. Stem op mij! Dan zorg ik voor leuke, stoere, grappige, gezellige en informatieve leesboeken.

Ik zou het fijn vinden dat er een dier op school zou komen, bijvoorbeeld een hond. De hond komt minimaal één keer per week in iedere klas. Zou jij dat ook leuk vinden? Stem dan op mij!

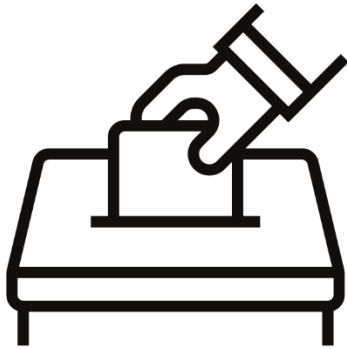
Op wie stem jij?

Wat vind jij het beste idee? Kleur het rondje in die ernaast staat.

Democratie

Het volk mag meebeslissen
(stemmen) over dingen die
belangrijk zijn

Bijlage E

Interviewleidraad

Introductie

- De deelnemers verwelkomen en uitleggen dat er een auditieve opname wordt gemaakt.
- Het doel van de focusgroep uitleggen: onderzoeken of het ontwerp aansluit bij de visie van NAAM SCHOOL.
- De agenda doorlopen: de termen burgerschap en burgerschapsonderwijs worden toegelicht, vervolgens worden de resultaten van het vooronderzoek besproken, daarna volgt het ontwerp met een toelichting en tot slot de vragenronde waar feedback mag worden gegeven op het ontwerp.

Presentatie

- Leg het begrip burgerschap uit.
- Leg het belang van burgerschap uit.
- Leg het begrip burgerschapsonderwijs uit.
- Benoem de bouwstenen en geef toelichting op de bouwstenen die aansluiten bij het ontwerp.
- Toelichting op het ontwerp: bij welke SLO-doelen sluit het aan, welke bouwstenen zijn er opgenomen, wat is er opgenomen in de leerlijn, etc.

Vragenronde

- Geef aan dat jullie nu bij de vragenronde zijn aangekomen. Begin met de vraag: "Sluit dit ontwerp aan bij de visie van NAAM SCHOOL?"
- Stel de volgende vragen indien die niet aanbod komen
 - o Is het ontwerp eenvoudig/aantrekkelijk?
 - o Zijn er aanpassingen nodig?
- Vraag of er nog andere opmerkingen zijn.

Afsluiting

- Vat het gesprek samen.
- Vraag of er nog aanvullingen op de samenvatting zijn of andere opmerkingen die nog niet genoemd zijn.
- Bedank de deelnemers voor hun deelname aan de focusgroep.

Burgerschap

Burgerschap

Maatschappelijk
functioneren

De manier waarop
een individu bijdraagt
en deelneemt aan de
maatschappij

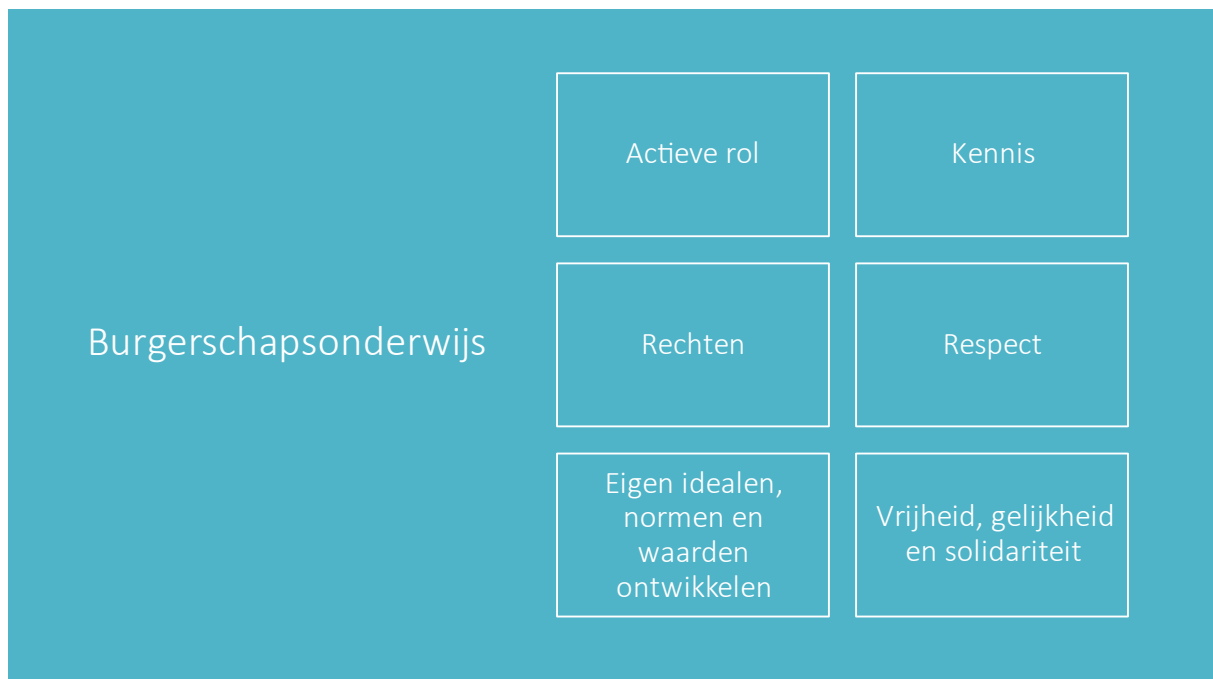

Belang

Diversiteit

Individualisering

Klaarstomen voor de maatschappij

Bouwstenen

Vrijheid en gelijkheid
Macht en inspraak
Democratische cultuur
Identiteit
Diversiteit
Solidariteit
Digitaal samenleven
Duurzaamheid
Globalisering

Ontwerpeisen

INTERVIEW

Leerlijn
Integreren
Eenvoudig/aantrekkelijk

VRAGENLIJST

Maatschappelijk betrokken
Kritisch nadenken
Zelf oplossingen bedenken
Meningsverschillen accepteren
Andere culturen leren kennen
Focus nationaal en wereldwijd

Ontwerp

Inhoud

- Vier leskaarten
- Twee kennisbladen
- Twee kopie bladen
- Stemblad gemeenteverkiezingen 2023
- Touw
- Rood potlood
- Voorzittershamer

Eersteindruk

Lees de leskaarten door

Bijlage G

Interview focusgroep

O. – onderzoeker

T. – groepsleerkracht 4/5

R. – groepsleerkracht 5

J.J. – groepsleerkracht 5

J.D. – directrice

O. Ik zal mijn ontwerp nu met jullie delen. Eén van de ontwerpeisen was aantrekkelijkheid. Het moet er aantrekkelijk uit zien waardoor het ook makkelijk is in gebruik. Lees nog niet de leskaarten volledig door, maar kijk naar de kaart en bedenk of dit aantrekkelijk is en of je dit wil inzetten?

J.D. Aantrekkelijk voor de leerkracht of voor de kinderen?

O. Voor de leerkracht. Dit is voor leerkracht om te lezen, de kinderen lezen dit niet.

O. Jullie hebben nu de tijd gehad om te kijken. Is het aantrekkelijk genoeg? Spreekt dit je aan?

J.J. Het is wel lekker kort en bondig. Hierdoor is het volgens mij wel precies duidelijk, stap voor stap, wat je moet doen.

J.D. Ik zat nog te denken, zou het ook helpend zijn voor zowel leerkrachten als kinderen als je per onderdeel bijvoorbeeld een pakkend pictogram erbij pakt. Zodat als dat pictogram in beeld komt dat het meteen duidelijk is: oh het gaat over democratie of stemmen of keuzes.

O. Dat is zeker een mooie toevoeging. Dat zou bijvoorbeeld op de achterkant kunnen van de leskaarten. Het is wel zo dat deze leskaart niet voor de kinderen bedoeld is maar echt voor de leerkracht.

J.D. Je gaat wel termen als democratie en keuzes vaker laten voorkomen. Op het moment dat je dat verbindt aan een plaatje, kan ik mij voorstellen dat het nog beter bij kinderen beklift.

J.J. Desnoods alleen een pictogram die je op het bord kan hangen zodat het direct duidelijk is: oké we hebben het over stemmen.

R. Zoals bij rots en water, zeg maar.

T. Ik zie hier ook staan kaarten stem op mij. Zit dit dan ook in de les kist?

O. Ja dat zit erbij. Dat zijn de extra kaarten die jullie voor je hebben liggen.

T. Oké. Dus als er staat benodigdheden zit dat ook altijd in de kist.

O. Ja, klopt.

J.D. Waar ik een beetje naar aan het zoeken ben is dat we straks, even jullie alvast inpraten de rest vertel ik dat pas dinsdag, een inspecteur op bezoek krijgen. Eén van de basisvaardigheden waar je ook echt een beleid op moet hebben is burgerschap. Wij hadden geen beleidsplan burgerschap, dus we hebben met stoom en kokend water een beleid op burgerschap geschreven. Wat we daarbij gaan zeggen is: dit ligt er. Heel veel dingen doen wij al bij sociale vaardigheid of leefstijl. Maar er moet een leerlijn komen, en omdat wij nu ook bezig zijn met een curriculumontwikkeling willen wij die leerlijnen daar ook meteen bij meenemen. Maar hoe verhoudt zich dan dit, tot de leerlijnen die er straks moeten komen? Weet jij dat?

O. Er zijn geen kerndoelen van burgerschap op zichzelf. Er zijn wel kerndoelen van oriëntatie op jezelf en de wereld. De leskaarten sluiten ook aan op die kerndoelen. Er zijn per doel lesdoelen, overkoepelend horen daar ook kerndoelen bij. Die staan niet op de leskaarten geschreven.

J.D. Maar in principe kan dit ontwerp straks gewoon in het beleidsplan en curriculum ingevoerd worden? Als zijnde voorbeelden die er al zijn binnen de school.

O. Ja dat kan zeker. Dit ontwerp is dan specifiek voor de middenbouw. Maar er zijn zeker aanpassingen te maken waardoor de leskaarten ook voor de onder- en bovenbouw geschikt kunnen zijn.

R. Ik denk dat het gewoon fijn is dat als je een leskaart pakt dat je in één oogopslag kan zien wat het doel is, wat je nodig hebt en wat je moet doen. Het is fijn dat het niet hele lappen met tekst zijn of dat je zelf nog van alles moet voorbereiden.

J.D. Ik denk dat de leskaarten heel goed te gebruiken zijn.

O. Nu de kans voor jullie om de leskaarten volledig te lezen. Aan jullie de keuze om de leskaarten allemaal te lezen of dat jullie de leskaarten onderverdelen. Ik hoor graag nadat jullie het hebben gelezen of de les compleet is of dat er nog iets mist. Of bijvoorbeeld dat er nog meer aandacht besteed kan worden aan bepaalde onderdelen.

(... T. R. J.J. en J.D. spreken onderling af wie welke kaart gaat lezen ...)

J.D. Eigenlijk zou je zo'n kaart gewoon moeten uitproberen.

T. Wij hebben er ook al één in de klas gedaan.

O. Klopt. Wij hebben de eerste leskaart al in de klas uitgeprobeerd. Daaruit is gebleken dat de term democratie prima benoemt kan worden in een groep 4/5. Dat zij de lesstof goed oppakken en dit later ook zelf, in kindertaal kunnen uitleggen.

J.D. Ik kan mij voorstellen wanneer je zegt van joh kies twee dingen bijvoorbeeld buitenspelen of film kijken, dat ze in de klas van R. gefocust zijn dat zij dat ook echt mogen doen. Dan zijn deze keuzes lastig te verwerkelijken.

O. Goed dat je dit aangeeft. Zo heb ik er eerlijk gezegd nog niet over nagedacht. Keuzes als bijvoorbeeld 5 minuten kaartjes of een Just Dance zal dan een stuk realistischer zijn, aangezien dat ook van korte duur is.

R. Dan ervaar je ook echt dat je een keuze hebt gemaakt, en dat die keuze echt telt.

J.J. Dan leer je ook waarom het belangrijk is om je mening te geven en te beargumenteren.

J.D. Het is belangrijk dat de les over het doel blijft gaan. Anders kan ik mij voorstellen dat kinderen zeggen ja maar juf we hebben dat toch gekozen waarom gaan we dat dan niet doen.

O. Nee, inderdaad. Dit is een mooie toevoeging.

J.D. Verder vind ik de kaart helemaal duidelijk.

R. Deze kaart is ook helemaal duidelijk. Ik zou verder nog wel iets van voor informatie beschrijven. Want hier staat de hele tijd bespreek dit en herhaal dat. Nu moet dat allemaal nog vanuit de leerkracht komen. Ik mis ook nog iets van een filmpje. Dat het nog makkelijker is.

O. Oké dat zal ik inderdaad nog kunnen toevoegen. In leskaart één wordt inderdaad de basis uitgelegd. Ik ben ervan uitgegaan dat het van voldoende informatie voorziet. Ik kan korte zinnen toevoegen over hoe je het kunt herhalen. Er staat inderdaad een filmpje bij. Ik kan dat filmpje bij iedere les als benodigdheden erbij zetten.

R. Leskaart één heb ik nog niet goed doorgelezen. Maar ik zie het nu inderdaad staan. Sorry, mijn fout. Dan is het helder. Een korte zin kan alsnog helpend zijn, maar in principe is dit al goed genoeg.

J.D. De kinderen zijn nu nog wel heel jong wanneer ze deze woorden leren. Je benoemt de woorden ook echt in je leskaarten zie ik. Je moet natuurlijk ergens beginnen, maar zo komen sommige woorden voor de kinderen helemaal uit het niks. Op het moment dat je dit standaard in het programma hebt, dan weten kinderen uit groep 2/3 al wat stemmen is.

T. Ik vind leskaart drie voor de middenbouw nog wel heel pittig. De voorbeelden vooral, moeilijke woorden over de president. Best gedetailleerd. Sommige zullen dat oppikken maar sommige ook niet.

O. De les is ook het pittigst van allemaal. Het ontwerpen van deze les vond ik ook een uitdaging. Hier komt de eis dat burgerschap zowel nationaal als wereldwijd wordt behandeld. Het uitleggen van dictatuur vond ik ook lastig, voornamelijk het zoeken van een verwerking.

R. In Nederland zijn de kinderen natuurlijk gewend dat zij veel mogen zeggen. Het lijkt mij dan interessant om samen te kijken naar hoe zou het zijn als je dat niet mag. Veel meer vanuit het kind zelf. Anders is het nog heel abstract voor velen.

O. Nu ik er zo over nadenk, zou een verhaal veel passender zijn. Dat ik een verhaal bedenken waar dictatuur plaats vindt en dat zij daar vervolgens vragen over krijgen. Dat zij de verschillen en overeenkomsten vanuit een verhaal vertellen in plaats van losse informatie.

T. Ja, dat zou er beter bij aansluiten.

J.D. Het is ook heel gevoelig dat als je namen noemt, bijvoorbeeld Turkije. Omdat wij natuurlijk veel kinderen hebben uit Turkije. Dat je dan schrijft dat er ook onrust is omdat mensen het er niet mee eens zijn. Dan zou het kunnen zijn dat een kind naar huis gaat en dat vertelt aan ouders en dat er dan een boos telefoontje terugkomt. Ondanks dat de kinderen wel het verschil moeten leren van democratie en dictatuur. Ik denk dat het ook heel erg afhangt van wie je in de klas hebt.

O. Dat is inderdaad goed om bewust over te zijn. Het verhaal zou dan inderdaad ook een veiligere optie zijn. Dan wordt zo'n situatie ook voorkomen. De landen zouden wel benoemd kunnen worden, maar dan feitelijk alleen dat het een dictatuur heeft.

J.D. Als ik dit ook zo lees dat staat er bij een dictatuur bepaalt één iemand wat mensen schrijven, lezen en moeten doen. Dan zeggen ze, oh dat ben jij ook juf.

R. Ja klopt.

J.D. Dat soort dingen kunnen kinderen letterlijk benoemen.

T. Dan zou je ook terug kunnen komen en zeggen van, wat nou als iedereen zelf zou mogen beslissen wat die zou mogen doen. Dan wordt het een chaos. Dan zou het hier in de klas ook een zootje worden. Dus daarom is er wel altijd iemand nodig die de regie houdt, maar in ons land maar wel iedereen een stem hebben.

R. Dat is inderdaad een verschil en goed om te benoemen.

J.D. Bij democratie zijn er ook gewoon regels en afspraken waar je je aan hebt te houden. Dat is gewoon vastgesteld door iemand. Zulk soort reacties kun je zeker krijgen, vooral bij kinderen met autisme van oh dan ben jij dus een dictator.

O. J.D. je benoemde net dat jullie een nieuwe visie hebben geschreven op burgerschap. Als je deze leskaarten zo doorleest, sluit dit daarbij aan?

J.D. Ik denk dat dit zeker aan kan sluiten. Ik denk ook zeker dat op het moment dat ze volgend jaar bezig gaan met het curriculum dat ze dit daarbij kunnen gebruiken. Ik ga het eerst zelf in de zoom meeting aan het hele team vertellen, maar daarna zal ik het je doorsturen.

O. Ja graag, dat kan ik goed gebruiken.

J.D. Als jij mij jouw PowerPoint wilt doorsturen. Dan kan ik kijken hoe dat zich verhoudt tegen over de visie die wij geschreven hebben.

O. Dat is goed. Zal ik straks doen.

(... gesprek over wie de rol van burgerschap op zich moet nemen, de school of ouders ...)

J.J. Ik vind het goed dat je de termen benoemt. Hierdoor wordt er niet om heen gedraaid. Maar komt het ook echt aan de orde, de term.

O. Ik denk dat het ook handig kan zijn dat ik een poster in de les kist doe over de term democratie, met uitleg en een pictogram. Dit kan dan worden opgehangen vanaf leskaart één. Hierdoor leeft het meer in de klas.

J.D. Dat is handig. Wij moeten natuurlijk ook rekening houden met kinderen die de Nederlandse taal niet als kapstok hebben. Dan zijn pictogrammen en posters waarnaar gekeken kan worden erg hulpzaam.

T. Je kan het er dan ook makkelijker bij pakken als het aanbod komt, bijvoorbeeld na een pauze of een ander moment dat met democratie te maken heeft. Dan kan je er nog even op terug komen. Dan gaat het misschien wat meer leven.

O. Bedankt voor jullie tips. Samenvattend: Ik zal pictogrammen aan de leskaarten toevoegen. De inhoud van leskaart drie zal aangepast worden, de lesdoelen zullen hetzelfde blijven. Tot slot zal ik

zorgen voor een poster waar democratie in kindertaal wordt omschreven met een afbeelding. Zijn er tot slot nog opmerkingen die jullie willen delen over het ontwerp?

R. Ik niet. Ik vind het helder en het lijkt me haalbaar om dit in te zetten in de klas.

J.D. Eigenlijk zou je eens zo'n leskaart aan iemand anders moeten geven. Jij hebt het nu geschreven, maar gewoon om te kijken begrijpt een ander het ook helemaal. Of blijkt dat bij de uitvoering er toch iets mist.

O. Dat is inderdaad interessant. Voor mijn onderzoek hoeft het ontwerp niet uitgevoerd te worden. Maar het lijkt mij wel degelijk interessant om dat te doen.

J.D. Of geef de leskaart eens aan T. en ga zelf vanaf de zijkant kijken of het wel zo gaat zoals je zelf voor ogen had.

T. Ja dat kan ook nog.

O. Bedankt voor jullie aandacht en tips. Ik ga ze zeker meenemen en het ontwerp daarop aanpassen.